

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Психолого - педагогічний факультет
Кафедра загальної та вікової психології

Допущено до захисту
В. о. завідувача кафедри
_____Макаренко Н. М.

Реєстраційний №

«__» _____ 2024 р.

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЙНОСТІ
МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Кваліфікаційна робота
студентки групи ЗППм-23
ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 053 Психологія
Пуздрач Юлії Миколаївни
Керівник: **Пінська Олена Леонідівна**
кандидат педагогічних наук, доцент

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів

Голова ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

Члени ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Пуздрач Юлія Миколаївна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело. Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

A handwritten signature in blue ink, appearing to be 'П. Пуздрач'.

ЗМІСТ

ВСТУП	4-7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕМПАТІЇ В ПОЛІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	8-27
1.1. Феномен емпатії та емпатійності в психологічній літературі...	8-15
1.2. Емпатійність як професійно-важлива якість майбутнього психолога.....	15-21
1.3. Психологічні детермінанти розвитку емпатійності майбутніх психологів.....	21-26
Висновок до розділу 1.....	26-27
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕТЕРМІНАНТ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЙНОСТІ СТУДЕНТІВ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ	28-41
2.1. Опис процедури емпіричного дослідження.....	28-32
2.2. Якісно-кількісний аналіз статистичних даних	32-40
Висновок до розділу 2.....	40-41
РОЗДІЛ 3. КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИВАЛЬНА ПРОГРАМА ДЕТЕРМІНАНТ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЙНОСТІ СТУДЕНТІВ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ	42-55
3.1. Опис корекційно-розвивальної програми та її структурних елементів.....	42-48
3.2. Порівняльні результати констатувального та формувального експериментів.....	48-54
Висновки до розділу 3.....	54-55
ВИСНОВКИ	56-58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРА	59-66

ВСТУП

В умовах кардинальних суспільних змін, соціально-економічної та духовної кризи сучасної України все більшого значення набувають проблеми реформування культурно-освітнього простору нашої держави. В цьому контексті особливого значення набувають проблеми пов'язані з посиленням ролі загальнолюдських цінностей в сучасному освітянському просторі, бо саме людина є головною силою в цих процесах оновлення, а тому вагомим значення набуває процес її гуманізації, відродження духовності та загалом морально-етичних засад життя.

Сучасна ситуація розвитку українського суспільства взагалі й вищої освіти, зокрема характеризується стрімким розвитком інноваційних перетворень. Система вищої освіти має забезпечити підготовку фахівців високого професійного і культурного рівня, через формування в процесі навчання не лише фахових (hard skills), а й загальних (soft skills) компетентностей. Одним із магістральних шляхів формування особистості майбутнього психолога вбачається в розвитку емпатії як складної інтегральної особливості й умови формування професійної відповідності. Саме емпатія має особливу соціально-практичну значущість для морального вдосконалення особистості психолога й оптимізації міжособистісних відносин в його професійній діяльності. Вона проявляється в розумінні внутрішнього світу клієнта зі збереженням емоційних і смислових віддінків, безумовного його прийняття, емоційному залученні до його життя, спроможності зрозуміти його переживання на емоційному рівні в ситуаціях інтерперсональної взаємодії.

Емпатія (англ. empathy – співпереживання) - це розуміння стосунків, почуттів, психічних станів іншої особи в формі співпереживання, спроможність збагнути її емоційний стан з допомогою проникнення-вчуття в її переживання.

Розвинена здатність до емпатії є професійно важливою рисою для практичного психолога, показником високого рівня розвитку гуманістичної складової духовності, джерелом альтруїзму та фактором «поведінки допомоги». Тобто, чим більше психолог здатний до співпереживання, тим вища його готовність до надання якісної допомоги в конкретному випадку. Враховуючи змінні умови соціального буття, сучасну ситуацію в Україні, а саме бойові дії та військовий стан потреба у фахівцях-психологах з розвинутою емпатією є нагальною потребою. Саме цьому ми обрали темою нашого магістерського дослідження **«Психологічні детермінанти розвитку емпатійності майбутніх психологів»**.

Виходячи з актуальності тематики дослідження ми визначили за **мету**: виявити, теоретично обґрунтувати та практично перевірити психологічні детермінанти розвитку емпатії майбутніх психологів.

Для досягнення мети дослідження нами були визначені основні завдання:

1. Проаналізувати стан розробки проблеми емпатії та емпатійності в психологічній літературі.
2. Розкрити сутність понять «соціальна перцепція», «емпатія», «емпатійність», «емпатійні здібності», «емоційний інтелект» та узагальнити існуючі в психологічній науці підходи до вивчення цих понять.
3. Визначити, теоретично обґрунтувати та практично перевірити психологічні детермінанти розвитку емпатійності майбутніх психологів.
4. Організувати та провести емпіричне дослідження психологічних детермінант у розвитку емпатійності майбутніх психологів.
5. Розробити комплексну розвивальну програму по розвитку емпатійності майбутніх психологів.
6. Проаналізувати результати дослідно-експериментальної роботи.

Об'єктом нашого дослідження є емпатія як перцептивний механізм, а **предметом** – психологічні детермінанти розвитку емпатійності майбутнього психолога.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: положення про взаємовплив суспільства та особистості (І. Бех, Г. Костюк, В. Кремень, С. Максименко, Н. Чепелєва), принципи особистісного розвитку (Г. Костюк, К. Абульханова-Славська, Й. Боришевський) та детермінанти особистісного розвитку з позиції суб'єктного підходу (М. Боришевський, О. Киричук, В. Роменець, В. Сафін), принципи системності та активності суб'єкта пізнання, розвитку психіки в діяльності (І. Бех, Г. Костюк, С. Максименко, В. Моляко, Л. Орбан-Лембрик, С. Сисоєва), особистісно-орієнтована концепція розвитку особистості (Г. Костюк, В. Рибалка, С. Максименко), концепція духовно-морального розвитку особистості (С. Максименко, І. Зязюн, В. Семіченко, С. Сисоєва).

В ході виконання кваліфікаційної роботи були використані наступні методи дослідження: теоретичні: категоріальний, структурно-функціональний, аналіз, систематизація, узагальнення наукових даних; емпіричні: тестування, психолого-педагогічний експеримент; статистичні: методи математичної статистики на базі пакету новітніх статистичних програм (IBM SPSS Statistics 22.0.0. 0.).

Еспериментальною базою дослідження був Криворізьський державний педагогічний університет.

Для реалізації мети дослідження були використані наступні методики: 1) Методика діагностики рівня емпатійних здібностей В. Бойко [52]; 2) Методика дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту В. Зарицької [24]; 3) Методика оцінки комунікативних та організаторських здібностей «КОЗ-1» [61]. Обрані методики є валідними у вітчизняній психологічній науці, що доводить надійність використання даних психодіагностичних інструментаріїв.

Теоретична новизна роботи полягає у можливостях оновлення та поглиблення наукових уявлень про детермінанти розвитку емпатійності у процесі допрофесійної підготовки майбутніх психологів. Результати

дослідження можуть бути використані в подальших дослідженнях означеного феномену та при організації освітнього процесу.

Практичне значення магістерської роботи полягає в можливості використання результатів дослідження в консультативній роботі психологічної служби вищих закладів освіти у процесі педагогічної взаємодії психолога та студентів соціономічних спеціальностей, а також можуть стати корисними для викладачів-кураторів під час роботи зі студентами.

Надійність та вірогідність дослідження забезпечувалися репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісного та якісного аналізу, використанням методів математичної статистики.

Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків з кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел який налічує 74 джерела, ілюстрована 6 рисунками, 3-ма таблицями, загальним обсягом 66 стор. (з них 58 стор. основного тексту).

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕМПАТІЇ В ПОЛІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Складні трансформаційні процеси у всіх сферах функціонування сучасного суспільства, нестабільність сучасного соціального простору і системних змін у ньому обумовлюють необхідність модернізації та гуманізації соціальної взаємодії, оновлення, переосмислення ключових механізмів та закономірностей функціонування особистості в нових змінних реаліях.

Коректування патернів поведінки особистості в ситуації системних змін вимагає комплексного аналізу механізмів соціальної перцепції і зокрема психологічних детермінант розвитку емпатійності. Емпатія є структурним компонентом соціально-перцептивних здібностей, найвагомішою складовою всієї відображально-поведінкової взаємодії людини з людиною, тому розвиток її складає одне з найактуальніших завдань сучасної вищої освіти, зокрема підготовки практичних психологів.

1.1. Феномен емпатії та емпатійності в психологічній літературі

Сучасні соціально-економічні та політичні умови актуалізують потребу в людях, здатних до продуктивної самореалізації, активного саморозвитку через самовизначення. Це ставить перед освітньою системою питання про стимулювання саморозвитку особистості, що знайшло відображення у Концепції розвитку освіти України на період 2015-2025 років [28]. Дуже важливим є те, щоб саморозвиток й особистісне становлення професіонала стали життєвими орієнтирами для самої людини - освіта лише створює умови розвитку і саморозвитку особистості, скористатися наданими ресурсами може лише сама людина. Саме тому в сучасній психологічній науці загострюється інтерес до суб'єктності людини, відбувається перегляд та переосмислення впливових факторів її розвитку і саморозвитку.

Проблеми емпатії та емпатійності посідають одне із найважливіших місць в процесі професійного самовизначення людини соціономічних спеціальностей, важливим посереднім чинником у розвитку професійної компетентності всіх підтримувальних професій, зокрема і психологів.

Термін емпатія в психології характеризується неоднозначністю та суперечливістю, в його зміст входять різні характеристики, що зумовлюється складністю та багатоманітністю цього феномена як психологічної реальності, яка приймає різні форми і виявляється в різних психологічних та поведінкових аспектах.

На сьогоднішній момент в просторі психологічних досліджень дефініція «емпатія» доволі розгорнуто представлена в різних теоріях та напрямках як вітчизняної, так і зарубіжної науки. Засадничими в її дослідженні виступають праці С. Максименка, І. Бега, В. Панка, В. Коротенко, І. Дружиніної, А. Мащонка, А. Зимлянського, Л. Виговської, Л. Журавльової, Е. Балашова, Я. Чаплак, М. Заміщак, Г. Дьоміної, О. Чуйко, О. Юдіної, С. Дмитрієвої, О. Оріщенко, А. Басова, Н. Пребуш, І. Деркач, С. Дерев'янку, Т. Пашукової, Н. Аліхіної, Е. Тітченера, К. Роджерса, А. Маслоу, А. Меграбяна, Л. Грінберг, Р. Елліот, Дж. Морено, К. Юнга, А. Менегеті, С. Камерона та інших.

Поняття «емпатія» було введено в тезаурус психології більш ніж 100 років тому у зв'язку з розповсюдженням ідей гуманістичної психології і міцно в ньому закріпилося. Але, зважаючи на досить складний феномен цього поняття у науковій літературі відсутнє однозначне його тлумачення.

Емпатія (англ. empathy від (грец. Patho – глибоке, сильне, чутливе відчуття) – розуміння стосунків, почуттів, психічних станів іншої особи в формі співпереживання.

Емпатія – одне з центральних понять психології і саме теоретико-практична значущість обумовлює перманентно високий інтерес до неї як у загальній, так і у галузевій вітчизняній та зарубіжній науці. Це відображається як у множинних наукових доробках, так і у багатозначності, багатоаспектності підходів до цієї сфери досліджень.

Категоріальний аналіз емпатії досить широко розглядався в працях української психологічної наукової спільноти. Відомий психолог С. Максименко визначав емпатію як індивідуально-психологічну властивість, яка характеризує змозгу людини до співпереживання й співчуття, окреслюючи її важливим компонентом у міжособистісному спілкуванні, роблячи його збалансованим та соціально обумовленим [37]. Емоційною моральною якістю, яка існує у формах співчуття та співпереживання, емпатію розглядав В. Кротенко, визначаючи її як здатність розуміти стан іншої людини, розвиток її пов'язував з рівнем розвитку особистості, із психічними новоутвореннями та соціальними потребами людини [32]. І. Кузнецова підходила до дефініції емпатія з точки зору комплексної здатності, яка виявляється в послідовному виявленні емпатійного розуміння іншого в мові або дії, гнучкому переключенні від стану емпатійного розуміння іншого на відверте вираження особистих реальних почуттів [33]. Глибинним механізмом ефективного міжособистісного розуміння, специфічною формою відображення об'єктивної дійсності, поряд з ідентифікацією та рефлексією, визначала емпатію Л. Виговська [10]. Дослідник А. Зимянський, окреслюючи значення емпатії, вказує, що завдяки їй людина коригує свої реакції та поведінку, відповідно до почуттів, думок та станів іншої людини, вважав, що емпатійність може закріплюватися як емоційна основа моральних якостей [25].

Український освітянин та науковець Е. Балашов розглядає емпатію як комплексну властивість, що проявляється в розумінні внутрішнього світу іншої людини, емоційному залученні в її життя і виконує регулювальну, комунікативну і життєзабезпечувальну функцію. Описово емпатія включає в себе дві конструкції. Перша - це процес постановки себе на місце іншої людини, який називають прийняттям перспективи, або прийняттям ролі. Друга - переживання емоційних реакцій на ситуацію іншої людини, яку називають емоційним співпереживанням, або емпатичним занепокоєнням [3, с.31].

Дослідник і автор психологічного інструментарію рівня емпатії В. Бойко розглядав її як емоційно-раціональну форму відображення, яка є засобом

«входження» в психо-енергетичний простір іншої людини засобами співучасті і співпереживання з метою розуміння думок, почуттів, проблем та передбачення індивідуальних особливостей інших людей [7].

У наукових джерелах більшість вітчизняних дослідників виділяють три види емпатії:

- емоційну (реакцію афективного типу, яка заснована на механізмах проєкції та наслідування моторних та афективних реакцій поведінки іншої людини);
- когнітивну (розуміння емоційного стану іншої людини яке базується на інтелектуальних процесах, здатність ефективно проаналізувати інформацію про співрозмовника, готовність зрозуміти і прийняти його позицію, передбачити його психологічні реакції в конкретній ситуації);
- предикативну (виявляється як здатність людини передбачати реакції іншої людини в конкретних ситуаціях.
- поведінкову (конативну) (реакція вольового типу, яка виражається у мотивації до альтруїстичної «допомагаючої» поведінки на користь іншої людини і спрямованої на поліпшення її емоційного стану [15; 17; 21; 32; 49; 50; 59].

В зарубіжній психології проблема емпатії розглядається в залежності від того чи іншого напрямку психології і представлена доволі широко багатьма науковцями. Представник структуралізма в психології Е. Б. Тітченер зазначав, що емпатія – це здатність людини розглядати ситуацію з позиції співрозмовника й емоційно відчувати його емоційний стан [цит. за 5]. Фундатори гуманістичної психології К. Роджерс та А. Маслоу виокремили три необхідні умови терапевтичних позитивних змін особистості: конгруентність (здатність бути справжнім і щирим), безумовне прийняття всіх сторін особистості і емпатія, яку визначали як можливість, уміння, процес увійти у внутрішній світ іншої людини [цит. за 5]. А. Меграбян трактував поняття емпатії як емоційний відгук людини на хвилювання інших, що виявляється у співчутті та співпереживанні [цит. за 38].

Видатний дослідник і автор багатofакторного опитувальника емпатії М. Девіс представив модель емпатії і включив до неї взаємодоповнюючі одна одну чотири компоненти-конструкції:

1. Антецеденти – здатність і спроможність емпата сприймати перспективу і схильність переживати емоційні реакції, а також здатність до саморефлексії власного попереднього досвіду, цінностей та упереджень;
2. Процеси несвідомої поведінки (міміка, жестикуляція) які ґрунтуються на умовних реакціях (більш добровільний і когнітивно складний процес сприйняття іншої людини);
3. Внутрішньоособисті результати – афективні реакції емпата (реакція на ситуацію іншого, паралельний результат);
4. Міжособистісні результати (відображені в альтруїзмі й допомозі, емпатичне занепокоєння) [цит. за 39].

Засновник емоційно-фокусованого підходу в психотерапії Л. Грінберг замість конструкцій виділяє п'ять форм емпатичного реагування:

- розуміння (психолог намагається прийняти або усвідомити позицію свого клієнта і передати це розуміння);
- виклик (психолог допомагає клієнту проявити та яскраво пережити свої емоції та ситуацію);
- дослідження (психолог допомагає клієнту розглянути та зосередитися на аспектах своєї ситуації, які досі, можливо, були менш досліджені та враховані);
- припущення (психолог надає клієнту потенційний попередній аналіз його досвіду);
- інтерпретація (психолог надає клієнту нову інформацію, використовуючи його або свою позицію на те, що клієнт пережив) [цит. за 48].

Узагальнюючи теоретичні підходи до концептуалізації емпатії в наукових дослідженнях українських та зарубіжних психологів можна

вказати, що цей термін має достатньо широкий полісемічний ряд та використовується для позначення:

- емпатія як процес (емоційний, когнітивний, конативний) або стан (Л. Журавльова [21], Л. Виговська [10], А. Зимянський [25], Л. Грінберг [48]);
- емпатія як здатність чи стійка властивість особистості (С. Максименко, В. Бойко [7], В. Кротенко [32], О. Кузнєцова [33], О. Орищенко [42], Е. Балашов [3], К. Роджерс [5]).

Проблема пізнання людини є однією з найвагомійших в психології, бо саме у процесі пізнання одночасно відбувається її емоційне оцінювання, намагання зрозуміти вчинки, спрогнозувати її поведінку та змодельовати власну. Те, якою мірою люди відображають почуття і риси один одного, сприймають і розуміють інших, а через них – і самих себе, здебільшого визначає і сам процес міжособистісного спілкування, і стосунки, які створюються між партнерами, і способи взаємодії. Процес розуміння і пізнання людиною іншого в ході спілкування є його перцептивною складовою. Перцепція – це елемент цілісного процесу пізнання і суб'єктивного осмислення світу. Соціальна перцепція (від лат. *perceptio* - сприйняття і *socialis* – суспільний) – це багатофункціональний процес сприйняття іншої людини, її зовнішніх ознак, співвіднесення їх з її особистісними характеристиками та інтерпретація й прогнозування на цій основі вчинків [61]. Тобто, на основі зовнішньої сторони поведінки ми «читаємо» іншу людину, розшифруємо її внутрішній світ, індивідуальні особливості особистості за зовнішніми проявами. В ході цих вражень одночасно здійснюється й емоційна оцінка, спроба зрозуміти логіку вчинків людини, хід її мислення, наміри, думки, установки, очікувані наслідки поведінки і вже потім побудувати стратегію своєї власної поведінки. Уможливорює цей процес використання механізмів соціальної перцепції (ідентифікація, рефлексія, емпатія), під якими розуміються способи за допомогою яких люди інтерпретують, розуміють і оцінюють інших людей [41].

Емпатія, як один із найважливіших механізмів процесу пізнання і взаємодії охоплює майже всі сфери діяльності людини. Це розуміння на рівні почуттів, прагнення емоційно відгукнутися на проблеми іншої людини. Цей процес розуміння іншої людини являє собою досить складне психологічне явище, в якому, на думку більшості фахівців, виділяють два рівні. На першому – відбувається усвідомлення цілей, мотивів, установок іншої людини, другий – характеризується здатністю прийняти ці цілі, мотиви, установки як свої власні (тобто, кожен із партнерів по взаємодії, враховує не тільки свої власні мотиви та потреби, а й відповідні запити іншого) [45].

Виникає і формується емпатія в ситуаціях взаємодії під час процесу спілкування і передбачає здатність приймати соціальні ролі й установки інших людей, уявляти себе у соціальній позиції іншого, передбачати його реакції. На відміну, від ідентифікації яка є раціональним процесом («постав себе на моє місце», «зрозумій мене правильно»), емпатія – це розуміння іншої людини не стільки розумом, скільки серцем, тобто через емоційну сферу.

Емпатія, як здатність – це вміння поглинути у душевний стан та переживання іншої людини, розуміти її емоційну мову, відгукуватися на психологічний стан. Це інтуїтивне розуміння психологічного настрою, здатність та вміння перебрати на себе роль іншої людини, зрозуміти її приховані мотиви, своєрідне ототожнення своїх власних почуттів з емоціями іншого і водночас усвідомлення їх своєрідності, унікальності, винятковості.

Дослідники (О. Адамчук [1], Н. Вічалковська [1], Я. Зелінська [24], В. Кротенко [32], І. Кузнецова [33]) порушують питання про емпатійність, під якою розуміють таку рису особистості, яка передбачає її високу здатність до емпатії, завдяки чому ми залучаємось до внутрішнього світу інших людей, співпереживаємо через проникнення-вчуття. Емпатійність – це чутливість до конфлікту емоційних сфер і змога конструктивного вирішення цього конфлікту. Емпатійна людина переймається почуттями та переживаннями іншої особи, реалізує свою потребу у безкорисливому створенні сприятливих умов для позитивного емоційного стану та життєдіяльності людини, що

потребує підтримки, вона чуйна, доброзичлива, щира, альтруїстична, уважна до людей.

Структурними компонентами емпатійності виступають: розвинені процеси емоційної ідентифікації; здатність людини ототожнювати свої емоції з емоціями іншої людини; високий рівень саморефлексії, що містить у собі ступінь усвідомленого та емоційно-оціненого (на користь іншого) сприйняття конфлікту емоцій; певний рівень моральної свідомості, який сприяє альтруїстичним виявам поведінки і складає базис співчутті та спів дії. Але, всі ці компоненти складуть реальний емпатійний процес лише за умови загальної позитивної установки людини на інших людей [1]. Емпатійне співпереживання виступає мотивом «допомогаючої» поведінки і важливою професійною якістю людини, яка має професію соціономічного типу, а саме практичного психолога.

Виходячи з вищеописаних досліджень емпатії та емпатійності можна зробити висновок, що ці психологічні феномени являють собою дуже складну систему взаємозв'язку людини з оточуючим соціальним середовищем та генеральними чинниками професійного самовизначення, самоствердження і самореалізації людини у складному мінливому світі.

1.2. Емпатійність як професійно-важлива якість майбутнього психолога

Сьогодення характеризується стрімким розвитком інноваційних перетворень у всіх сферах життєдіяльності людини, що зумовлює необхідність переосмислення вимог до професійної підготовки спеціалістів в умовах гуманізації освітнього простору. Особливої актуальності дані тенденції набувають в контексті професійного становлення психологів, що вимагає реалізації особистісно-орієнтованого підходу, розвитку суб'єктності та індивідуальності кожного. Здійснення професійної діяльності практичного психолога вимагає не тільки спеціальних знань і досвіду, а й сформованості таких моральних якостей як чуйність, великодушність, уважність,

тактовність, комунікабельність, ввічливість, взаємоповага та взаємодопомога, терпимість, рішучість, а також співчуття та співпереживання, тобто емпатії.

Емпатія – показник соціальної розвинутості й активності психолога, провідний ступінь у розвитку багатьох когнітивних процесів та емоційно-вольової сфери, генеральна складова при організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії, критерій її ефективності. Емпатійність психолога дає йому можливість передбачати дії клієнта, припустити його думки, висловлювання, зрозуміти та пояснити причини його вчинків, тобто пізнати його індивідуальність і знайти конструктивні способи впливу на неї [10].

В діяльності психолога емпатія виступає, з одного боку, як особистісна інтеграційна якість психолога, а з іншого – як елемент цілісності, системної психологічної практики. Ці два аспекти емпатії взаємообумовлюють та детермінують один одного. Без наявності одного з них, результати діяльності психолога не будуть ефективними.

Однією з провідних особливостей ціннісно-сислової сфери особистості психолога має бути емпатія. З емпатією, як інтегральною якістю особистості, він стикається у різних видах своєї професійної діяльності, і саме вона виступає ключовим фактором і провідним чинником його життєвого самовизначення та успішного професіогенезу. Якщо при проведенні психодіагностики, профілактичної та просвітницької роботи достатньо розуміння партнера по спілкуванню, то для консультативної та корекційно-розвивальної роботи необхідне співчуття, співпереживання і конкретна психологічна допомога.

Професія практичного психолога відноситься до соціономічних і саме емпатія виступає джерелом альтруїзму та фактором «допо-моги» і чим вище є рівень емпатійності психолога, тим вища його готовність до надання допомоги в конкретному випадку. Емпатія зміцнює емоційні зв'язки, сприяє почуттю довіри та розуміння в процесі міжособистісної суб'єкт-суб'єктної взаємодії, дає можливість встановити тісний, глибокий психологічний контакт, відгукнутись на переживання клієнта, сприймаючи його унікальність,

проникнути з розумінням у його внутрішній світ думок, переживань і почуттів. Емпатія означає тимчасове проживання в житті іншої людини, «входження в особистий перцептивний світ Іншого і ґрунтовне його впорядкування» [цит. за 5].

На думку багатьох науковців, саме емпатія є важливою ланкою для ефективного вирішення проблем клієнта та індикатором професійної успішності психолога. Емпатія як складне особистісне утворення є сукупністю властивостей особистості, в яких фіксується співвідношення свідомості та емоцій, що виявляються в діяльності, і ця сукупність відбивається в рисах особистості. Загалом здатність до емпатії, на думку Г. Дьоміної певною мірою притаманна кожній людині, але у соціально-психологічних працівників ця здатність має бути добре розвинута [18]. В онтогенезі людини вона розвивається від елементарних форм до складно структурованого системно-цілісного утворення в процесі становлення особистості. Стан розвитку емпатії людини детермінується її спрямованістю на емпатійні відносини, високий рівень яких передбачає сенситивність до внутрішнього світу іншої людини, сформованість альтруїстичних якостей особистості та її готовність до відповідної поведінки [20].

Емпатія як професійна якість має бути усвідомленою позицією психолога, спрямованою на розуміння почуттів і емоцій клієнта і детермінована навичками ефективною інтерперсональною взаємодією під час «клієнт-центрованої» терапії. Емпатійний психолог добре слухає клієнта, акцентує увагу на вербальні на невербальні сигнали, демонструє розуміння й чутливість.

Поняття «професійної емпатії» охоплює індивідуально-психологічні особливості особистості психолога, які у симбіозі з необхідними знаннями, вміннями та навичками нададуть можливість й змогу плідно працювати. Емпатійність у структурі особистості психолога, О. Войтенко розглядає, у двох вимірах: як переживання, що виникає в певній ситуації і як стійку індивідуальну властивість, спрямованість особистості, що виявляється в

готовності психолога проявити розуміння, терпіння, співпереживання, співчуття та безумовне прийняття іншої людини. Взаємодетермінація цих вимірів допомагає психологові зрозуміти суть проблеми, вглибитись в неї та сприяти її вирішенню. Емпатійність необхідно розглядати як одну із провідних характеристик особистості психолога і як основну вимогу до професії загалом [11, с. 151].

Психологиня Л. П. Журавльова досліджуючі цей психологічний феномен, окреслює його як цілісне, ієрархічно структуроване, багатовимірне утворення, яке має біопсихосоціодуховну природу, через те, що відображення переживань та їх трансформація відбувається на різних рівнях складності: психофізіологічному, психічному, соціопсихологічному та трансцендентному (найвищому духовному) [21]. У своїй монографії, Журавльова Л. П. виокремила два аспекти розгляду емпатії: як метод пізнання предмета або об'єкта, і як властивість, здатність людини. Генеральними рушійними силами, що впливають на емпатійність особистості виступають: емоційна чутливість, висока поведінкова адаптація, зацікавленість в інших особистостях, гнучкість мислення, прагнення допомогти, вміння слухати й вислухати, екстраверсія, тривожність, фрустрація, стійкість особистості і її мотивів, домінуюча мотивація, ухвалення ролей, ідентифікація, міра суб'єктивної значущості в системі цінностей інших людей і власного Я [21].

Емпатія включає в себе і процесуально проявляється в трьох компонентах: емоційному, когнітивному та поведінковому у їх безпосередній взаємодії та детермінації. **Емоційний компонент** (здатність психолога долучитися до емоційного життя клієнта, співпереживати йому, забезпечити психологічну взаємодію в системі «Я – Ти – зв'язок»), **когнітивний компонент** (інтелектуальний процес пізнання індивідуальних особистісних якостей іншої людини, спроможність прийняти роль іншого, здатність відстежувати й описувати внутрішній світ клієнта в зрозумілих йому поняттях, тобто не тільки зрозуміти почуття іншого, а й підключати розумові здібності

для аналізу, порівняння та узагальнення ситуації), **конативний компонент** (активна міжособистісна взаємодія, здатність психолога до адекватної інтерпретації поведінки іншої людини та надання конкретної допомоги) [32] .

Розуміння емпатії як опанування психоемоційного стану іншої людини припускає наявність трьох емпатійних каналів:

- раціонального (спрямованість уваги, сприйняття, мислення на стан іншої людини та поведінку, допомагає зрозуміти її внутрішній світ);
- емоційного (здатність входити в енергетичне поле іншого, встановити психологічний контакт з клієнтом, налаштувати на взаємодію та співпрацю);
- інтуїтивного (це – своєрідне розкриття чогось «прихованого» від безпосереднього погляду, підсвідома обробка інформації про іншу людину, що заснована на минулому досвіді, здатність передбачити її поведінку та діяти в умовах дефіциту отриманої інформації. [41, с. 85]. Вищезазначені компоненти емпатії функціонують через певні механізми:

емоційне зараження (емоції та пов'язані з ними поведінкові реакції безпосередньо викликають подібні емоції та поведінку інших людей, воно сприяє емоційній синхронності між людьми, своєрідне «зараження» емоціями інших людей, без розуміння); *ідентифікація* (емоційно-почуттєве поєднання суб'єкта емпатії з об'єктом емпатії через емпатійну взаємодію, уподібнення себе з іншим індивідом, прийняття чужих почуттів, переживань, як власних, і як результат виникнення співпереживання); *розуміння* (компонент мислення, психологічний стан, який супроводжується відчуттям упевненості в точності сприйняття та інтерпретації факту або події); *рефлексія* (здатність осмислювати, аналізувати та відображати власні думки, переконання, емоції та почуття, власні дії та поведінкові реакції, своєрідний інструмент самоаналізу).

Емпатія – це широке поняття, яке виявляється у когнітивних та емоційних реакціях психолога на переживання клієнта, вона актуалізує і збільшує ймовірність допомагати і виявляти співчуття. Умовно ступінь емоційного співчуття можна розділити на п'ять рівнів:

- високий рівень емпатії (психолог може точно відобразити емоційний стан іншої людини, відрізняється виразністю емоційних, когнітивних та поведінкових компонентів у діяльності, спрямований на демократичний стиль управління, реалізує свої ціннісні та мотиваційні установки в умовах клієнт-центрованої взаємодії);
- помірно високий рівень емпатії (психолог має здатність не тільки розуміти проблему клієнта, а й розуміти почуття, які він переживає, відрізняється розвиненими соціальними емоціями, без зусиль дотримується прийнятих суспільних норм);
- середній або нормальний рівень емпатії (психолог може проникнутися становищем клієнта, міркувати раціонально та зробити відповідні висновки);
- помірно низький рівень емпатії (психолог може звернути увагу на проблему клієнта, але глибоко занурюватися та сильно співпереживати не буде, емпатійна поведінка та емпатійна децентрація майже не проявляється);
- низький рівень емпатії (людина (вже не можемо назвати психологом) майже не здатна співчувати та співпереживати іншим, повністю відсутній інтерес, розуміння та прийняття почуттів і думок інших та будь-яка реакція на «емпатогенну» ситуацію, емоційна децентрація відсутня [19].

Від рівня розвитку емпатійності психолога залежить адекватність та ефективність його поведінкових проявів у ситуації суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Отже, емпатія для особистості психолога є загальноприйнятою, важливою соціальною емоцією, що розкриває як здатність індивіда емоційно відкликатися на переживання іншої особистості. Вона передбачає суб'єктивне сприйняття іншої особи, проникнення в її внутрішній світ, розуміння її переживань, почуттів та думок.

На основі аналізу визначення поняття «емпатія» та визначення її важливості в майбутній професійній діяльності практичного психолога, ми, в нашому дослідженні, розглядаємо її як *соціально-психологічну якість особистості, що представляє сукупність соціально-психологічних здатностей індивіда, за допомогою яких дана властивість розкривається як по відношенню до об'єкта, так і до суб'єкта емпатії*. Таким чином, емпатія – складний, багаторівневий феномен, структурними компонентами якого виступають емоційні, когнітивні, поведінкові уміння, навички та здібності людини в їх сукупності й детермінації. Емпатія (емпатійність) є незамінною складовою професійних здібностей, а її розвиток - незамінним компонентом фахової підготовки майбутніх психологів.

1.3. Психологічні детермінанти розвитку емпатійності майбутніх психологів

Компетентнісний підхід у професійній освіті ставить завдання розвитку емпатії як вміння та навички у фахівців допомагаючих професій взагалі, і психологів-практиків зокрема. Центральною ланкою системи підготовки практикуючих психологів має бути особистісна підготовка, яка інтегрує всі інші елементи освітньої системи. Це передбачає як конкретизацію уявлень про цей важливий конструкт, так і виявлення, обґрунтування та розвиток емпатійності у майбутніх психологів в процесі допрофесійної підготовки. Саме у студентські роки процес становлення особистісно-професійних якостей набуває особливої інтенсивності. Найбільш сприятливим для розвитку емпатії та емпатійності є юнацький період – заключний етап первинної соціалізації, який характеризується усвідомленням особистої індивідуальності, неповторності, несхожості на інших. У цьому віці у студентів активно розвивається логіка та аналітичне мислення, вони більш зосереджуються на аналізі причин і наслідків поведінки та психологічному емоційному стані людини, цілком складається фундамент ціннісних орієнтацій, екстраполюються головні професійні

напрямки життєвого та професійного самовизначення, пошуки шляхів самореалізації.

Професійне становлення особистості практичного психолога передбачає опанування системою теоретичних знань, набуття практичного досвіду, формування структури професійно значущих якостей особистості. Розвиток професійної емпатії в процесі становлення особистості фахівця заслуговує особливої уваги, через те, що емпатійність виражається в оволодінні на професійному та особистісному рівнях здатністю до ефективної міжособистісної взаємодії з іншими людьми [14].

Емпатійність відноситься до групи сенсорно-перцептивних професійно важливих якостей психолога-консультанта, особистісним його конструктом через який реалізується емпатія. Розвиток емпатійності є складним процесом і залежить від багатьох чинників. Однією з психологічних детермінант розвитку емпатійності ми вбачаємо в розвиткові емоційного інтелекту, адже емпатія - це його базовий елемент.

Емоційний інтелект (EI) (англ. emotional intelligence) - це ключова складова нашого загального інтелекту, що визначає здатність адекватно сприймати, розуміти, оцінювати, виражати і управляти своїми власними емоціями, а також емоціями інших людей [13]. Він впливає на нашу соціальну взаємодію, стосунки, прийняття рішень і навіть на наш успіх у різних сферах життя, тому беззаперечним є той факт, що розвиваючи емоційний інтелект, паралельно розвиватиметься емпатійність майбутнього психолога. Психолог з високим рівнем емоційного інтелекту добре розуміє свої емоції і почуття, інших людей, може ефективно керувати своєю емоційною сферою, і тому його поведінка більш адаптивна, що надає можливість краще впоратись зі стресом і легше досягти своїх цілей у взаємодії з іншими людьми, котрі потребують допомоги. Від емоційного інтелекту залежить, наскільки людина здатна бути емпатичною.

Емоційний інтелект практичного психолога виявляється на двох рівнях: внутрішньоособистісному (вміння знайти себе у професії,

самоактуалізуватися в ній, мотивувати себе на досягнення успіху, формувати точну адекватну модель власного Я) та міжособистісному (здатність розпізнавати, сприймати та розуміти експресивні прояви інших людей для більш глибокого розуміння сутності їх проблем, правильно їх вербалізувати, встановлювати емоційний контакт, інтуїтивно відчувати межу за яку не слід занурюватися в емоційний стан клієнта) [13].

Практичний психолог який володіє досить високим рівнем емоційного інтелекту, на думку С. В. Марчук, має п'ять основних здібностей. Перша і провідна, це – усвідомлення власних емоцій, розуміння природи та детермінант їх виникнення і відповідно, можливість краще з ними впоратись. Друга, це – свідоме управління власними емоціями, яка виявляється в контролі за власною імпульсивністю, у прагненні заспокоїти самого себе, знизити роздратованість та тривожність. Третя здібність – це змога мотивувати себе до діяльності, яка реалізується в прагненні спрямувати власні емоції на досягнення поставленої мети і виражається в самоконтролі миттєвих імпульсів заради досягнення більш значущої віддаленої мети. Розпізнавання, ідентифікація та розуміння емоцій інших людей є четвертою здатністю, яка міцно пов'язана з емпатією. Саме тут вбачається ґрунтовний, взаємообумовлюючий зв'язок між емоційним інтелектом та емпатійністю, розвиток першого цілого безумовно призведе до розвитку другого структурного. І, п'ята здібність, це – вміння підтримувати доброзичливі відносини з оточуючими людьми, виявляти своєрідне «мистецтво позитивного ставлення» до інших, можливість упоратись з емоційними виявленнями інших людей, що сприятиме гармонійній взаємодії та налагодженню толерантних відносин в системі «психолог-клієнт» [38].

Емоційний інтелект – це здатність, пов'язана з розумінням і управлінням емоційними виявами особистості, важливою інтегральною її характеристикою, що дозволить майбутньому психологу виокремити емоційне в міжособистісних стосунках, регулювати емоції так, щоб позитивно впливати на афективно-когнітивну діяльність клієнта та

переборювати негативні емоції, які можуть завадити ефективності цих стосунків [34]. Розвинений емоційний інтелект допоможе самому психологу бути уважним до найменших внутрішніх та зовнішніх особистісних змін у відчуттях, бажаннях та потребах, розуміти взаємозв'язок між емоціями, мисленням та діями, що дозволить краще розуміти самих себе, приймати збалансовані та обґрунтовані рішення та в подальшому досягати успіху в професійній сфері у складних стресогенних умовах військового конфлікту в нашій державі.

Як уже зазначалося вище, емпатійність – важлива професійна якість психолога, чия практична діяльність пов'язана з безпосередніми контактами з людьми та з допомогою у вирішенні їхніх проблем. Емпатія присутня у всіх видах міжособистісного спілкування, через те, що емоції найбільш інтенсивно задіяні тоді, коли ми спілкуємося з іншими людьми. Саме у спілкуванні вона зароджується, проявляється та розвивається. Тож, другою психологічною детермінантою розвитку емпатійності ми визначаємо комунікативні якості майбутнього практичного психолога.

Психологиня О. М. Цільмак об'єднує комунікативні якості в три групи:

- **комунікативно-етичні:** *коректність* (дозволяє психологу ввічливо та методично правильно поводитись з клієнтом), *тактовність* (відчуття міри, якої слід дотримуватися в діалозі під час корекційної роботи, поважаючи думки та переконання клієнта, враховуючі конкретні обставини), *чесність* (психолог говорить те, що думає і робить те, що говорить), *толерантність* (дозволяє психологу бути терпимим до людей, приймати та поважати чужий вибір, особистісні звички, погляди, переконання, думки), *неупередженість* (дозволяє психологу не використовувати заздалегідь сформованої стереотипної стратегії поведінки щодо особистісних особливостей клієнта), *делікатність* (сукупність такту, інтуїції і ретельно продуманої мови, дозволить психологу бути ввічливим, люб'язним і завжди готовим виявити увагу чи надати послугу), *доброзичливість* (вміння показати своє добре ставлення до партнера, повагу, симпатію, готовність підтримати);

- **комунікативно-технологічні:** *діалогізм* (дозволяє психологу правильно вести доброзичливий діалог Я» і «Ти» під час інтерсуб'єктивної взаємодії , своєрідне взаємопроникнення смислів у схемі «заклик – відповідь»), *дипломатичність* (дозволяє психологу вести переговори, відшукувати конструктивні рішення при розв'язанні конфліктів);
- **комунікативно-позиціональні:** *товариськість* (дозволяє психологу бути привітним, незамкнутим, вербально активним на основі симпатії та взаєморозуміння), *асертивність* (дозволяє психологу відстоювати свою точку зору, не порушуючи моральних прав клієнта, оптимально реагувати на критику, вміння рішуче говорити клієнту «ні», якщо цього потребують обставини), *відкритість* (дозволяє психологу відкрито висловлювати своє особисте ставлення, думки та оцінні судження, готовність легко спілкуватися, викликаючи довіру у клієнта) [56].

Професійно важливі комунікативні якості, необхідні майбутньому психологу, щоб реалізуватися як фахівець. Слід зазначити, що особистісні та професійні якості майбутнього психолога тісно переплітаються, оскільки неможливо бути одним в особистісному плані і іншим в професійному плані. Тому, зрозуміло, що фундаментом професійної діяльності психолога є його особистісні якості. Практичний психолог в ході своєї діяльності свої переживання, свій внутрішній світ проектує на виникаючі ситуації, які потребують вирішення. Для психолога світ іншої людини є загадкою, розгадати яку повинен він сам. «Душезнавча» спрямованість є результатом його професійного шляху, чутливістю до станів і поведінки іншого, здатності розуміти, відчувати, співпереживати емоції інших людей [43].

Наявні і розвинуті в арсеналі психолога вищезначені комунікативні якості сприятимуть ефективній взаємодії в системі «психолог-клієнт» і, в свою чергу, позитивно впливатимуть на вияв емпатійності в його прагненні працювати в системі «людина-людина» і наданні необхідної допомоги.

Отже, аналіз теоретичних джерел дозволив нам виокремити психологічні детермінанти розвитку емпатійності у майбутніх психологів, а

саме **розвинений емоційний інтелект та комунікативність особистості психолога**, що в подальшому слугуватиме основою емпіричного дослідження та розробки корекційно-розвивальної програми щодо означених феноменів.

Висновки до розділу 1

Проведений теоретичний аналіз проблеми емпатії та емпатійності у вітчизняній та зарубіжній психолого-педагогічній літературі, дозволяє нам зробити наступні висновки:

1. В умовах трансформаційних змін сучасного суспільства проблеми емпатії та емпатійності посідають одне із найважливіших місць в процесі професійного самовизначення людини соціономічних спеціальностей, важливим посереднім чинником у розвитку професійної компетентності всіх підтримувальних професій, зокрема і психологів.
2. Справжнє співчуття та здатність поставити себе на місце іншої людини – це надзвичайно цінні якості, які формуються і розвиваються протягом усього життя. Емпатія, як психологічний феномен, є складним і багатогранним процесом розуміння і сприйняття емоцій, потреб та переживань іншої людини.
3. На сьогоднішній момент в просторі психологічних досліджень дефініція «емпатія» доволі розгорнуто представлена в різних теоріях та напрямках як вітчизняної, так і зарубіжної науки. Засадничими в її дослідженні виступають праці С. Максименка, І. Беґа, В. Панка, В. Коротенко, І. Дружиніної, А. Зимлянського, Л. Виговської, Л. Журавльової, Е. Балашова, О. Вавринів, Я. М. Заміщак, О. Оріщенко, С. Дерев'янка, О. В. Войтенко, Е. Тітченера, К. Роджерса, А. Маслоу, А. Абрамсона, Л. Грінберг, Р. Елліот, Дж. Майера, К. Юнга, С. Камерона та інших.
4. Здійснення професійної діяльності практичного психолога вимагає не тільки спеціальних знань і досвіду, а й сформованості таких моральних якостей як

чуйність, великодушність, уважність, тактовність, комунікабельність, ввічливість, взаємоповага та взаємодопомога, терпимість, рішучість, а також співчуття та співпереживання, тобто емпатії.

5. Емпатія включає в себе і процесуально проявляється в трьох компонентах: емоційному, когнітивному та поведінковому у їх безпосередній взаємодії та детермінації.

6. На основі аналізу визначення поняття «емпатія» та визначення її важливості в майбутній професійній діяльності практичного психолога, ми, в нашому дослідженні, розглядаємо її як соціально-психологічну якість особистості, що представляє сукупність соціально-психологічних здатностей індивіда, за допомогою яких дана властивість розкривається як по відношенню до об'єкта, так і до суб'єкта емпатії.

7. Розвиток професійної емпатії в процесі становлення особистості фахівця заслуговує особливої уваги, через те, що емпатійність виражається в оволодінні на професійному та особистісному рівнях здатністю до ефективної міжособистісної взаємодії з іншими людьми.

8. Однією з психологічних детермінант розвитку емпатійності ми вбачаємо в розвиткові емоційного інтелекту, адже емпатія - це його базовий елемент, другою - комунікативні якості майбутнього практичного психолога, бо саме у спілкуванні емпатійність зароджується, проявляється та розвивається.

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕТЕРМІНАНТ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЙНОСТІ СТУДЕНТІВ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

2.1. Опис процедури емпіричного дослідження

Емпіричне дослідження детермінант розвитку емпатійності студентів майбутніх психологів було побудовано з урахуванням загальнонаукових вимог до подібного роду досліджень. Метою дослідження було визначення ключових психологічних факторів, які сприяють розвитку емпатійних здібностей серед студентів-психологів. Серед основних завдань емпіричного дослідження основними були наступні: 1) Аналіз існуючих наукових підходів до визначення емпатійності; 2) Виявлення рівня розвитку емпатійних здібностей у студентів; 3) Встановлення зв'язків між особистісними та професійними характеристиками студентів та їхніми емпатійними нахилами у процесі діагностичного дослідження; 4) Розробка і апробація корекційно-розвивальної програми розвитку емпатійності у студентів майбутніх психологів.

Дослідження було організовано і проведено у п'ять взаємопов'язаних та послідовних етапи, кожен з яких відповідав певним цілям і завданням: від теоретичного обґрунтування до практичного застосування зібраних даних. На першому, підготовчому етапі було визначено критерії та показники для оцінки емпатійності, обрані валідні психодіагностичні методики, було проведено відбір і підготовка груп респондентів, які у подальшому прийняли участь у констатувальному і формуальному (тільки експериментальна група) еспериментах.

На другому, діагностичному етапі, здійснювалось безпосереднє проведення обраних методик та опитувань серед студентів. Цей етап включав збір первинних даних про рівень емпатійності студентів через стандартизовані психологічні тести. Третій етап передбачав статистичну обробку отриманих діагностичних даних. Застосування методів описової статистики, кореляційного аналізу та факторного аналізу дозволило виявити основні

тенденції та закономірності в розвитку емпатійності, а також з'ясувати вплив різних психологічних і соціальних факторів.

Четвертий етап дослідження був присвячений аналітичному аналізу Він передбачав визначення зв'язків між емпатією та іншими психологічними конструктами, такими як особистісні якості, емоційний інтелект та професійні наміри. На п'ятому етапі дослідження була розроблена і впроваджена у роботу корекційно-розвивальна програма розвитку емпатійності серед студентів-психологів з її подальшим впровадженням в межах експериментальної групи і описом порівняльних результатів до та після формувального експерименту.

Вибірка дослідження була сформована зі студентів психолого-педагогічного факультету Криворізького державного педагогічного університету. До загальної вибірки увійшли студенти 2 і 3 курсів, такий розподіл було організовано для того, щоб уникнути викривлення даних на вибірці студентів першого курсу (через адаптаційні процеси) і студентів четвертого курсу (через стресові фактори завершення навчання на бакалавраті). Загальна вибірка була складена з 38 студентів, з яких 18 є студентами 2 курсу і 20 проходять навчання на 3 курсі. Пізніше з цієї вибірки було сформовано ще дві групи, де половина студентів була включена до експериментальної групи (на прикладі якої реалізовувалась корекційно-розвивальна програма), а друга половина увійшла до контрольної групи, яка діагностувалась повторно без попереднього корекційного втручання.

Серед методичного інструментарію для проведення первинної та повторної психодіагностики були обрані наступні діагностичні методики: 1) Методика діагностики рівня емпатійних здібностей В. Бойко [52]; 2) Методика дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту В. Зарицької [24]; 3) Методика оцінки комунікативних та організаторських здібностей «КОЗ-1» [61].

Методика діагностики рівня емпатичних здібностей В. Бойко посіла важливе місце в діагностичному дослідженні психологічних детермінант розвитку емпатійності майбутніх психологів. Цей методичний інструмент

дозволяє глибоко оцінити різні аспекти емпатії, що є ключовими для професійної компетенції у професії психолога. Методика включає декілька шкал, кожна з яких вимірює певний аспект емпатії: 1) Раціональний канал емпатії оцінює вміння сприймати і розуміти стан іншої людини без емоційного втручання; 2) Емоційний канал емпатії визначає здатність до емоційного резонансу з іншими; 3) Інтуїтивний канал емпатії вимірює вміння інтуїтивно розуміти інших, спираючись на мінімальну інформацію; 4) Установки до емпатії визначають особистісні установки, які сприяють або перешкоджають емпатійному сприйняттю; 5) Здатність до емпатії і ідентифікація разом з іншими шкалами відображають загальну емпатійність та співпереживання [52].

Методика діагностики рівня емпатичних здібностей В. Бойко дозволяє оцінити емпатію як багатогранний конструкт, включаючи емоційні, раціональні та інтуїтивні компоненти, що є важливим для розуміння повної картини емпатійних здібностей. Для майбутніх психологів розвиток емпатійності є критично важливим, оскільки вона безпосередньо впливає на їх здатність налагоджувати терапевтичні взаємодії та розуміти клієнтів. Для нашого дослідження важливим є те, що методика В. Бойко має теоретичне підґрунтя та визнана в наукових колах, що дозволяє використовувати її результати для наукових публікацій і подальших досліджень. У цілому, дана методика забезпечує детальний і об'єктивний аналіз емпатійності, що є ключем до формування професійної компетенції майбутніх психологів та ефективності їхньої професійної діяльності [52].

У рамках нашого наукового дослідження була застосована методика для вивчення рівня емоційного інтелекту В.В. Зарицької, яка розроблена на основі аналізу даних, отриманих від діагностування студентів за допомогою 15 різних технік. Ця методика дозволяє оцінювати ключові компоненти емоційного інтелекту: усвідомлення власних емоцій, здатність до саморегуляції, розуміння емоцій інших осіб та використання емоцій в соціальній взаємодії. В методику входять спеціально відібрані та адаптовані

судження, які відображають розвиток цих компонентів. Респондентам пропонується відповісти на питання, обираючи один із чотирьох варіантів відповідей, що дозволяє визначити рівень їхнього емоційного інтелекту за заздалегідь визначеними критеріями, представленими в дослідженні [24].

Кожний компонент оцінюється через визначену кількість тверджень, з максимальною кількістю балів для кожного компоненту. Рівень розвитку емоційного інтелекту визначається залежно від загальної кількості набраних балів, поділено на чотири категорії: високий, достатній, середній, та низький. Підхід автора методики дозволяє надати об'єктивну оцінку емоційного інтелекту, спираючись на стандартизовані критерії для кожного з аспектів, що розглядаються, і забезпечує зручність у порівнянні рівнів розвитку серед різних респондентів [24].

У емпіричному дослідженні була задіяна і методика оцінки комунікативних та організаторських здібностей «КОЗ-1». В теоретичному розділі було розкрито тезу, що ці здібності є базовими для розвитку професійної компетентності майбутніх психологів (в тому числі і емпатії, як однієї з її складових), оскільки вони безпосередньо впливають на здатність фахівців до ефективної взаємодії та управління своєю професійною діяльністю [61].

Методика дозволяє кількісно визначити рівень цих здібностей через систему відповідей на 40 запитань, де кожне запитання вимагає відповіді "так" або "ні". Запитання охоплюють різні аспекти поведінки, від вміння встановлювати контакти до прояву ініціативи. Відповіді дають можливість оцінити ступінь розвитку комунікативних та організаторських здібностей учасників. За результатами тестування, респонденти отримують кількісну оцінку своїх здібностей, яка може коливатися від низького до високого рівня. Ці результати дозволяють визначити необхідність подальшої підготовки або розвитку вказаних здібностей або ж акцентувати увагу на сильних сторонах студентів для їхнього професійного зростання [61].

Застосовані в дослідженні методики забезпечили глибоке вивчення психологічних детермінант розвитку емпатійності майбутніх психологів. Методика В. Бойко оцінює емпатійні здібності через різні канали сприйняття, що дозволяє виявити комплексний розвиток емпатійності в професійній компетентності психологів. Важливість раціонального, емоційного та інтуїтивного підходів до емпатії відображає здатність майбутніх психологів до повноцінної терапевтичної взаємодії.

Методика В.В. Зарицької допомагає аналізувати рівень емоційного інтелекту, який є критичним для розуміння та управління власними емоціями та емоціями клієнтів. Оцінка рівнів усвідомлення, саморегуляції, та використання емоцій у професійній діяльності дозволяє майбутнім психологам ефективно взаємодіяти в різноманітних професійних контекстах. Методика «КОЗ-1», зосереджена на комунікативних та організаторських здібностях, доповнює розуміння професійної компетентності, оскільки ефективна комунікація та організація є фундаментальними для успішної психологічної практики. Ця методика забезпечує засоби для кількісної оцінки та розвитку навичок, які сприяють ефективному професійному зростанню. Разом, ці методики сформували основу для об'єктивного вимірювання та розвитку ключових навичок майбутніх психологів, що є важливим для їхньої здатності до емпатії та професійної ефективності.

2.2. Якісно-кількісний аналіз статистичних даних

На першому етапі інтерпретації отриманих у процесі діагностичного дослідження статистичних даних було проаналізовано результати методики діагностики рівня емпатійних здібностей В. Бойко. Загальні результати цього дослідження подані у вигляді кількості осіб, що належать до кожної з чотирьох категорій рівня емпатії (рис. 2.2.1.).

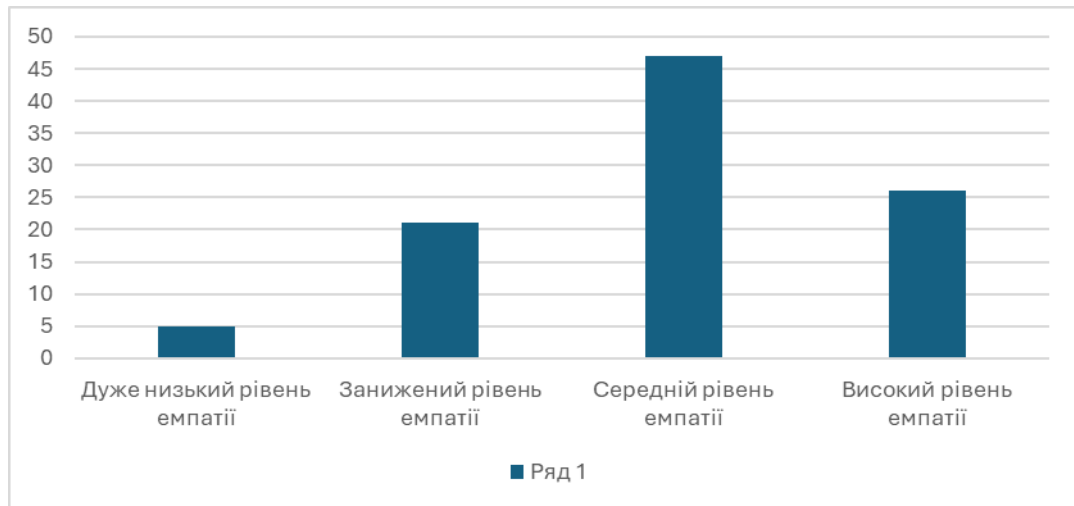

Рис. 2.2.1. Результати діагностики за методикою В. Бойко.

Найменший відсоток студентів було виявлено по шкалі «**дуже низький рівень емпатії**», що становить приблизно 5.26 % від загальної кількості респондентів. Студенти, що потрапили в цю категорію, можуть мати значні труднощі з розумінням і сприйняті емоційних станів інших, що може бути ознакою недостатньо розвинених емпатійних навичок або особистісних особливостей, які перешкоджають розвитку емпатії.

Занижений рівень емпатії продемонстрували 22.11 % учасників дослідження. Студенти цієї групи можуть виявляти емпатію, але не завжди здатні адекватно реагувати на емоційні потреби інших. Більшість респондентів (49.47 %) показали середній рівень емпатії. Це вказує на наявність базових емпатійних здібностей, які відповідають загальноприйнятим нормам. Такі психологи можуть ефективно співпереживати у повсякденних ситуаціях, водночас маючи потенціал для розвитку своїх професійних навичок. Високий рівень емпатії проявили 27.37 % респондентів, що характеризує цю групу студентів, як таких які мають виражені емпатійні здібності і добре підходять для їх фахової реалізації в професії. Такі студенти здатні глибоко розуміти і співпереживати емоціям інших, що є важливою якістю для майбутніх фахівців у галузі психології.

Більш глибокий аналіз статистичних даних по групах (рис. 2.2.2.) дозволив визначити стабільність дуже низьких рівнів емпатії серед обох

курсів, що може свідчити про особистісні характеристики або певні психологічні бар'єри, які потрібно враховувати в навчальних програмах. Занижені та середні рівні емпатії в обох групах також залишаються порівняно стабільними, проте з невеликою тенденцією до збільшення кількості студентів із середніми рівнями емпатії у третьокурсників. Це може вказувати на поступове засвоєння емпатичних навичок через академічне навчання. При цьому зростання високих рівнів емпатії серед третьокурсників є позитивним свідченням ефективності психологічної освіти, яка сприяє глибшому розумінню та відповідності емоційним станам інших. Це засвідчує, що додатковий час, проведений на вивчення спеціалізованих курсів, допомагає студентам розвивати ключові професійні навички.

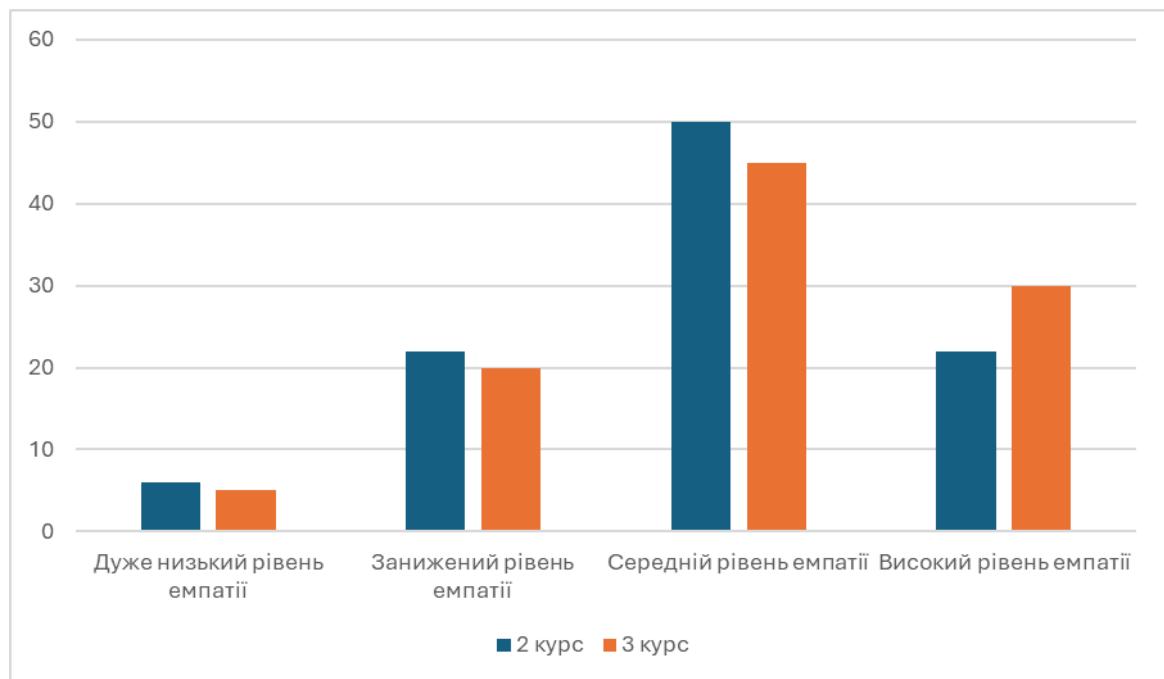

Рис. 2.2.2. Порівняльні результати діагностики за методикою В. Бойко з урахуванням розподілу по курсам (2 курс і третій)

Дослідження показало, що із зростанням курсу навчання збільшується відсоток студентів, що демонструють високі рівні емпатії. Це свідчить про позитивний вплив психологічної освіти на розвиток емпатичних навичок, особливо у третьокурсників, які мають більший досвід академічного навчання

в галузі психології. Незмінність дуже низьких та занижених рівнів емпатії серед студентів обох курсів може вказувати на наявність стійких особистісних характеристик або бар'єрів, які перешкоджають розвитку емпатії. Це може бути важливим аспектом для подальшого вивчення та розробки спеціалізованих навчальних програм, спрямованих на корекцію та розвиток емпатичних навичок. Загальний аналіз показує, що більшість студентів має середній рівень емпатії, що є позитивним індикатором здатності студентів до співпереживання та розуміння емоцій інших у повсякденних ситуаціях.

На другому етапі діагностичного дослідження було проаналізовано дані методики дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту В. Зарицької (рис. 2.2.3.). Відмітимо, що серед майбутніх психологів розуміння власних емоцій є ключовим елементом професійної компетентності, який дозволяє не тільки краще управляти власними реакціями в професійному контексті, але й служити моделлю для клієнтів. Високий рівень цього показника у 20 % респондентів свідчить про добре розвинену самосвідомість, в той час як 20 % студентів із низьким рівнем даного параметру можуть відчувати виклики у саморефлексії та самоаналізі, що може перешкоджати ефективній взаємодії з клієнтами.

При цьому, здатність до самоконтролю та саморегуляції емоцій, яка є критично важливою для психологів, оскільки вона впливає на їх здатність управляти стресом і зберігати професіоналізм у взаємодіях із клієнтами, представлена у статистичному сенсі доволі неоднозначно. Зафіксовано 25 % студентів, які володіють високим рівнем даного параметру, а відповідно у них є необхідні навички для врівноваженого реагування на професійні виклики. Проте, 10 % респондентів з низьким рівнем самоконтролю і саморегуляції можуть потребувати додаткової підтримки у цьому питанні.

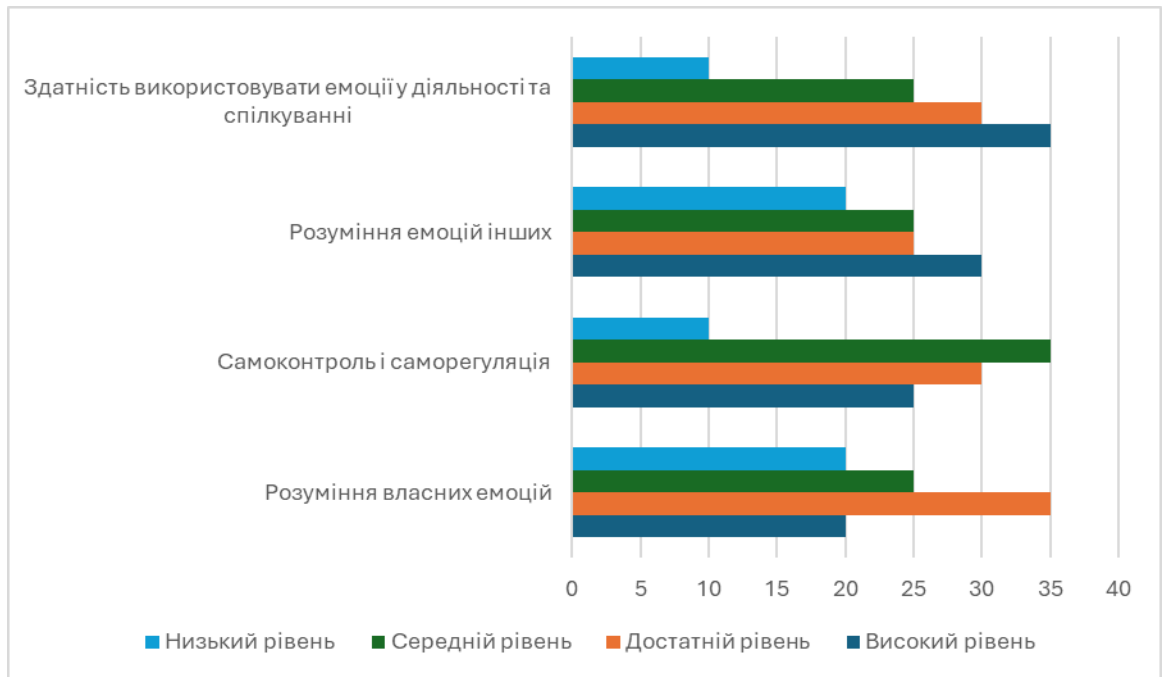

Рис. 2.2.3. Результати діагностики за методикою дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту В. Зарицької

Фундаментальним для майбутніх психологів є й параметр розуміння емоцій інших людей, оскільки вони мають вміти ідентифікувати та розуміти емоції клієнтів для ефективної підтримки та ведення терапії. 30 % студентів з високим рівнем цієї здатності мають переваги в професійному контексті, але 20 % з низьким рівнем можуть зустрічатися з труднощами у встановленні емпатійних взаємодій, що є критичним недоліком для майбутньої кар'єри.

Значимим для нашого дослідження був параметр «здатність використовувати емоції у діяльності та спілкуванні». У 35 % студентів, що мають високий рівень цієї здатності, простежується схильність ефективно інтегрувати емоційний компонент у свою професійну практику, що збільшує їхню здатність до будівництва міцних терапевтичних відносин. Низький рівень у 10 % може обмежувати їхню ефективність як психологів, оскільки вони можуть мати труднощі з використанням емоцій як інструменту у своїй роботі.

На третьому етапі інтерпретації статистичних даних були оцінені результати отримані за методикою методики оцінки комунікативних та організаторських здібностей «КОЗ-1» (рис. 2.2.1.)

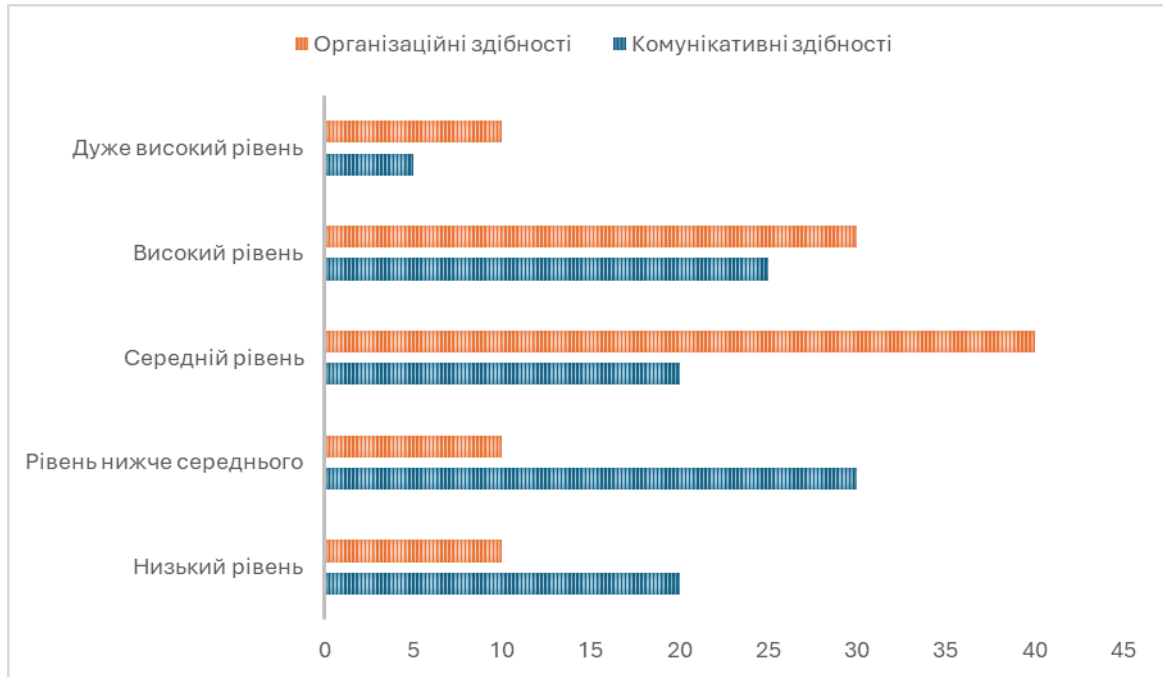

Рис. 2.2.4. Порівняльна характеристика комунікативних та організаційних здібностей студентів майбутніх психологів за методикою КОЗ-1

При аналізі статистичних даних ми виходили з того, що комунікативні здібності відіграють максимально важливу роль у професійній діяльності психолога, оскільки якість взаємодії з клієнтами безпосередньо залежить від здатності психолога ефективно спілкуватися з ними. Ці здібності включають в себе не тільки уміння вербально передавати інформацію, але й невербальні аспекти спілкування, такі як міміка, жести, тон голосу та загальна емпатія. На основі зібраних даних ми визначили, що високий рівень цих здібностей мають лише 25 % студентів майбутніх психологів, що прийняли участь в діагностичному дослідженні. Студенти, що показали високий рівень комунікативних здібностей, здатні не лише точно та зрозуміло формулювати свої думки, але й ефективно використовувати слухання та емпатію для розуміння потреб клієнтів. Це свідчить про їхню високу емоційну інтелігентність і здатність адаптуватися до емоційного стану співрозмовника, що є критично важливим для психотерапевтичної практики.

Кількісно-якісний аналіз даних показав, що 20 % респондентів знаходяться на середньому рівні і 30 % студентів перебувають на рівні нижче середнього. Ці категорії студентів мають базові навички комунікації, які потребують подальшого розвитку через освітні програми та практичні заняття. Вони можуть виявляти труднощі у точному вираженні своїх думок або в недостатньому розумінні невербальних сигналів інших, що може призводити до непорозумінь у професійній взаємодії.

Цінними для нашого дослідження були показники низького рівня комунікативних здібностей на якому знаходиться 20 % опитаних респондентів. Студенти цієї категорії відчують значні труднощі в комунікативній взаємодії, що може негативно впливати на їхню професійну ефективність. Відсутність навичок ефективного спілкування обмежує їх здатність розуміти та задовольняти емоційні потреби клієнтів.

Питання організаційних здібностей у студентів майбутніх психологів, як показали результати діагностики, стоїть не так гостро. Зокрема. Високий рівень цих здібностей показали 30 % респондентів. Відмітимо, що студенти з високим рівнем організаційних здібностей здатні ефективно керувати своїм часом та завданнями, що є критично важливим для психологічної практики. Ці студенти можуть служити як приклад для інших і, імовірно, будуть успішними у веденні клієнтських кейсів та управлінні терапевтичними сесіями.

Найбільша частка студентів має середні організаційні здібності (40 %). Ці студенти здатні виконувати базові організаційні задачі, але можуть зіткнутися з труднощами при управлінні складнішими або нестандартними ситуаціями. Покращення цих навичок через цілеспрямовані тренінги може значно підвищити їхню професійну ефективність.

При цьому, відмітимо, що по 10 % студентів знаходяться на низькому та рівні нижче середнього. Студенти з цих категорій можуть відчувати значні виклики в управлінні своїми професійними завданнями. Відсутність розвинутих організаційних навичок може призводити до проблем із

дотриманням термінів, управлінням кейсами клієнтів та загальною продуктивністю.

З метою визначення статистично-значимих кореляційних зв'язків між шкалами задіяних у дослідженні діагностичних методи у аналізі даних було задіяно методи математичної статистики, зокрема кореляційний аналіз Пірсона (табл. 2.2.1.). На основі емпіричного дослідження було встановлено значимі кореляції між рівнем емпатійних здібностей, емоційним інтелектом, а також комунікативними та організаційними здібностями студентів майбутніх психологів.

Таблиця 2.2.1.

Таблиця найбільш значимих кореляційних зв'язків за методом кореляційного аналізу Пірсона

Зв'язки	Кореляція Пірсона	Рівень вираженості кореляції
Емпатійні здібності ↔ Емоційний інтелект	0,51	Середній
Емпатійні здібності ↔ Комунікативні здібності	0,68	Високий
Емоційний інтелект ↔ Організаційні здібності	0,48	Середній

Застосування кореляційного аналізу Пірсона дозволило ідентифікувати значущий зв'язок між емпатійними здібностями та емоційним інтелектом ($r = 0,51$). Статистичний аналіз показав, що високі рівні емпатійних здібностей за методикою В. Бойко корелюють із здатністю до усвідомлення власних емоцій і розуміння емоцій інших за методикою В. Зарицької. Цей зв'язок вказує на те, що студенти, які ефективніше розуміють та аналізують емоційні стани інших, також мають краще розуміння своїх власних емоційних процесів.

Високий кореляційний зв'язок було зафіксовано між емпатійними здібностями та комунікативними навичками ($r = 0,68$). Виявлена висока кореляція між емпатійними здібностями та рівнем комунікативних здібностей підкреслює значення емпатії у встановленні та підтриманні ефективної комунікації. Студенти з високим рівнем емпатії мають більш розвинуті навички у вербальному та невербальному спілкуванні, що є критично важливим для психологічної практики. Помірний кореляційний зв'язок було зафіксовано між емоційним інтелектом та організаційними здібностями ($r = 0,48$). Ця кореляція демонструє, що студенти з вищим рівнем саморегуляції емоцій мають кращі організаційні здібності. Здатність керувати власними емоціями сприяє ефективному управлінню часом та ресурсами, що є важливим для професійної діяльності психолога.

Отримані результати кореляційного аналізу важливі для розуміння механізмів, які сприяють професійному розвитку студентів-психологів. Зв'язок між емпатійними здібностями, емоційним інтелектом, комунікативними та організаційними навичками підтверджує теорію, що інтегрований підхід до навчання, який включає розвиток емоційної свідомості, емпатії та комунікаційних навичок, може значно підвищити ефективність майбутньої професійної діяльності психологів.

Отже, проведене емпіричне дослідження показало, що існують певні передумови для проведення корекційно-розвивальної роботи у напрямку активізації детермінант розвитку емпатії у студентів майбутніх психологів, зокрема це стосується розвитку комунікативних здібностей та емоційного інтелекту.

Висновки до розділу 2

Проведене емпіричне дослідження було присвячене аналізу детермінант розвитку емпатійності студентів майбутніх психологів. Розглянуто основні психологічні фактори, які впливають на формування та

розвиток емпатійних здібностей. В процесі дослідження було застосовано ряд стандартизованих психодіагностичних методик, які дозволили оцінити рівень розвитку емпатії, емоційного інтелекту, комунікативних та організаційних здібностей серед визначених у дослідженні респондентів.

За результатами діагностичного дослідження, встановлено, що більшість студентів має середній рівень емпатії, що відповідає загальноприйнятим нормам співпереживання в повсякденних ситуаціях. Однак, існує певна тенденція до покращення емпатійних здібностей зі зміною курсу навчання, що свідчить про позитивний вплив психологічної освіти на розвиток емпатії. Зважаючи на це, особливу увагу слід приділити корекційній роботі зі студентами, які показують низькі та дуже низькі рівні емпатії, з метою подолання особистісних та психологічних бар'єрів.

Також виявлено, що значна частина студентів має високий рівень емоційного інтелекту та ефективно використовує емоції у своїй професійній діяльності, що є важливим для їхнього майбутнього успіху як психологів. Проте, деякі студенти виявили труднощі в саморегуляції та контролі емоцій, що може негативно впливати на їхню професійну діяльність. На цьому етапі з'ясовано, що ефективне спілкування та вміння організувати власну діяльність є критично важливими здібностями, які потребують посилення в рамках підготовки майбутніх психологів.

Кореляційний аналіз, здійснений на основі методів Пірсона, підтвердив суттєві взаємозв'язки між ключовими психологічними параметрами у професійному розвитку студентів-психологів. Виявлено, що комунікативні здібності ($r = 0.78$) та емоційний інтелект ($r = 0.61$) мають значний вплив на розвиток емпатійних здібностей. Це демонструє, що здатність до ефективної комунікації і глибокого розуміння емоцій інших є вирішальною для формування професійної компетентності майбутніх психологів. Також помірна кореляція між організаційними здібностями і емоційним інтелектом ($r = 0.48$) підкреслює важливість саморегуляції в управлінні професійними завданнями.

РОЗДІЛ 3.

КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИВАЛЬНА ПРОГРАМА ДЕТЕРМІНАНТ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЙНОСТІ СТУДЕНТІВ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

3.1. Опис корекційно-розвивальної програми та її структурних елементів

Корекційно-розвивальна програма, спрямована на активізацію детермінант розвитку емпатійності у студентів майбутніх психологів, розроблена з метою підвищення їх рівня емпатії як ключової професійної компетенції. Програма базується на сучасних психологічних методиках і спрямована на формування у студентів здатності глибоко розуміти та відчувати свої емоційні стани та розуміти емоції інших.

Структурні елементи програми включають декілька взаємопов'язаних етапів: 1) Діагностичний етап (проведення первинної оцінки рівня емпатії за допомогою стандартизованих методик; визначення індивідуальних потреб і особливостей респондентів); 2) Психоедукаційний модуль (лекції та семінари щодо теоретичних аспектів емпатії; знайомлення з механізмами емпатійної взаємодії та її значенням у психологічній практиці); 3) Тренінгові сесії (практичні вправи на розвиток навичок активного слухання та спостереження; рольові ігри та моделювання ситуацій для відпрацювання емпатійних реакцій); 4) Групова динаміка (обговорення в групах для обміну досвідом і взаємного навчання; створення підтримуючого середовища для відкритого вираження емоцій та почуттів); 5) Рефлексивний етап (самоаналіз і рефлексія отриманого досвіду; визначення зон подальшого особистісного зростання); 6) Підсумкова оцінка (повторне тестування для оцінки динаміки змін; аналіз ефективності програми та внесення коректив при необхідності)

Програма передбачає інтеграцію теоретичних знань з практичними навичками та розрахована на активну участь студентів у процесі навчання. Вона сприяє не лише професійному розвитку, але й особистісному зростанню,

що є важливим для майбутніх фахівців у галузі психології. Використання багатогранних теоретичних підходів забезпечує цілісність та ефективність корекційно-розвивальної програми. Це дозволяє студентам не лише ознайомитися з різними аспектами емпатії, але й практично застосувати отримані знання в реальних ситуаціях.

Тренінгові заняття в рамках корекційно-розвивальної програми розвитку емпатійності студентів майбутніх психологів були організовані з метою максимального сприяння активізації детермінант розвитку емпатійності, що були визначені на етапі діагностичного дослідження. Заняття проводилися у формі інтерактивних сесій, де теоретичні знання інтегрувалися з практичними вправами, рольовими іграми та груповими обговореннями, що сприяло глибшому розумінню матеріалу та розвитку професійних компетенцій.

Кожне тренінгове заняття складалося з кількох послідовних етапів. На початку проводилася вступна частина, яка тривала від 15 до 20 хвилин. Під час цього етапу ведучий тренінгу вітав учасників та створював дружню й безпечну атмосферу, необхідну для ефективної роботи. Ознайомлення з темою заняття здійснювалося через короткий виклад його цілей та завдань. Для налаштування групи використовувалися розминки або так звані "айсбрейкери", які допомагали зняти напругу та підвищити згуртованість учасників.

Наступним етапом був теоретичний блок тривалістю від 20 до 30 хвилин. Під час цього етапу відбувалася презентація теоретичного матеріалу з використанням мультимедійних засобів для підвищення наочності та залучення уваги студентів. Ключові поняття обговорювалися колективно, що стимулювало активну участь студентів у дискусії та сприяло обміну думками й досвідом. Ведучий тренінгу відповідав на запитання учасників, роз'яснював складні моменти та поглиблював розуміння теми.

Після теоретичного блоку проводилася практична частина, яка займала від 60 до 90 хвилин. У цьому етапі студенти брали участь у різноманітних вправах, спрямованих на розвиток емпатійних навичок. Зокрема, проводилися

вправи на активне слухання, такі як "ехо-слухання", де студенти в парах практикували перефразування та відображення почуттів партнера. Також здійснювалися рольові ігри, наприклад, моделювання консультаційних сесій, де один студент виступав у ролі клієнта, а інший був у ролі психолога, з акцентом на емпатичне розуміння.

У групових вправах, таких як "коло довіри", учасники ділилися особистими історіями, практикуючи емпатичне слухання та підтримку. Вправа "Мозаїка емоцій" допомагала студентам виражати емоції невербально, а інші учасники намагалися їх розпізнати, що підвищувало рівень емоційної чутливості та спостережливості.

Після практичної частини відбувалася рефлексія та обговорення тривалістю від 30 до 40 хвилин. Студенти обмінювалися враженнями та висновками після виконаних вправ, обговорювали труднощі, з якими зіткнулися, та емоції, що виникали під час занять. Ведучий тренінгу надавав зворотний зв'язок, давав конструктивні коментарі щодо роботи кожного учасника, підкреслював успіхи та визначав зони для подальшого розвитку.

Завершальна частина заняття тривала від 10 до 15 хвилин. Під час цього етапу підводилися підсумки заняття, узагальнювалися ключові моменти та досягнуті результати. Студентам надавалися рекомендації для самостійної роботи, такі як ведення емоційного щоденника або практика певних технік у повсякденному житті. Сесія завершувалася позитивною вправою або ритуалом, що сприяло закріпленню позитивних емоцій та мотивації до подальшої роботи.

Під час тренінгових занять використовувалися різноманітні методи та техніки, спрямовані на розвиток емпатії. Активне слухання та емпатійне реагування були ключовими елементами, що допомагали студентам не лише слухати, але й глибоко розуміти співрозмовника. Рольове моделювання реальних ситуацій дозволяло відпрацьовувати навички в контексті майбутньої професійної діяльності. Особлива увага приділялася невербальним аспектам

комунікації, таким як мова тіла, жести та міміка, які впливають на сприйняття інформації.

Техніки саморефлексії сприяли підвищенню рівня самоусвідомлення та емоційної грамотності студентів. Групова динаміка використовувалася для згуртування колективу, розвитку довіри та взаємної підтримки. Ведучий тренінгу застосовував індивідуальний підхід, враховуючи особистісні особливості та рівень підготовки кожного учасника. Атмосфера безоціночного середовища створювала умови, де студенти могли відкрито висловлюватися без страху критики чи осуду. Практична спрямованість занять забезпечувала максимальне застосування знань на практиці, що підвищувало ефективність навчання. Гнучкість програми дозволяла коригувати зміст та методи в залежності від потреб та динаміки групи. Завдяки такому підходу тренінгові заняття сприяли не лише професійному розвитку, але й особистісному зростанню студентів (табл. 3.1.1.).

Таблиця 3.1.1.

Структура корекційно-розвивальної програми

№	Тема заняття	Мета	Перелік основних вправ і технік
1	Вступне заняття	Ознайомити студентів з поняттям емпатії та розвинути базові навички активного слухання	- Айсбрейкер "Знайомство" - Вправа "Емпатійне слухання" - Техніка "Відкриті питання" - Групове обговорення
2	Невербальна комунікація та її роль в емпатії	Розвинути навички розуміння та використання невербальних сигналів у спілкуванні	- Вправа "Дзеркало" - Техніка "Читання мови тіла" - Рольова гра "Невербальні"

			діалог" - Вправа "Міміка та жести"
3	Емоційний інтелект та самоусвідомлення	Підвищити рівень самоусвідомлення та розвинути емоційний інтелект	- Ведення "Емоційного щоденника" - Вправа "Колесо емоцій" - Техніка "Стоп-кадр" - Рефлексивна практика
4	Подолання бар'єрів в емпатії	Виявити та пропрацювати особистісні бар'єри, що заважають емпатійному спілкуванню	- Вправа "Бар'єри в спілкуванні" - Техніка "Переконання та упередження" - Групове обговорення "Складні ситуації" - Вправа "Зміна перспективи"
5	Емпатія в міжособистісних відносинах	Розвинути навички емпатійної взаємодії в різних соціальних контекстах	- Рольова гра "Соціальні ролі" - Вправа "Емпатійне коло" - Техніка "Активне слухання в дії" - Обговорення "Емпатія в конфліктах"
6	Емпатія та професійна етика психолога	Поглибити розуміння етичних аспектів використання емпатії в психологічній практиці	- Вправа "Етичні дилеми" - Техніка "Рефлексія цінностей" - Обговорення "Межі емпатії" - Аналіз кейсів

7	Розвиток співчуття та самоспівчуття	Навчитися практикам співчуття до інших та до себе як складової емпатії	<ul style="list-style-type: none"> - Медитація "Любляча доброта" - Вправа "Лист співчуття" - Техніка "Самопідтримка" - Обговорення "Співчуття в практиці"
8	Емпатія та культура: міжкультурні аспекти	Розуміти особливості емпатійної взаємодії в контексті культурного різноманіття	<ul style="list-style-type: none"> - Вправа "Культурні відмінності" - Рольова гра "Міжкультурне спілкування" - Техніка "Деконструкція стереотипів" - Обговорення "Емпатія без кордонів"
9	Емпатія в роботі з особливими групами клієнтів	Розвинути навички емпатійної взаємодії з клієнтами, які мають особливі потреби	<ul style="list-style-type: none"> - Аналіз кейсів "Особливі ситуації" - Вправа "Проживання ролі" - Техніка "Адаптивне спілкування" - Обговорення "Емпатія та толерантність"
10	Підсумок та інтеграція навичок емпатії	Узагальнити отримані знання та навички, спланувати подальший розвиток емпатійності	<ul style="list-style-type: none"> - Вправа "Особистий план розвитку" - Техніка "Зворотний зв'язок 360°" - Групове обговорення "Шлях емпатії"

			- Ритуал завершення програми
--	--	--	------------------------------

Представлена в таблиці структура програми дозволяє студентам поступово освоювати нові аспекти емпатії, закріплюючи отримані знання та навички на практиці. Починаючи з базових понять і простих технік, кожне наступне заняття вводить більш складні концепції та вправи, які вимагають глибшого розуміння і вдосконалення емпатійної взаємодії. Такий поступовий підхід забезпечує систематичний розвиток емпатійності, сприяючи формуванню стійких професійних навичок. Крім того, програма враховує індивідуальні особливості та рівень підготовки студентів, що дозволяє адаптувати матеріал до їхніх потреб і забезпечити максимальну ефективність навчання. Поступове ускладнення тематики та вправ сприяє підтримці мотивації учасників, оскільки вони бачать свій прогрес і можуть чітко відстежувати розвиток власних компетенцій.

3.2. Порівняльні результати констатувального та формувального експериментів

Після впровадження корекційно-розвивальної програми, спрямованої на розвиток емпатійних здібностей у студентів майбутніх психологів, було проведено повторне тестування за методикою діагностики рівня емпатійних здібностей В. Бойка. Метою дослідження було оцінити ефективність програми шляхом порівняння результатів експериментальної групи, де програма була реалізована, з контрольною групою, в якій така інтервенція не проводилася і, відповідно, суттєвих змін не очікувалося.

У експериментальній групі до впровадження програми розподіл студентів за рівнями емпатії був наступним: дуже низький рівень емпатійних здібностей спостерігався у 1 студента (5,26%), занижений рівень — у 4 студентів (21,05%), середній рівень — у 9 студентів (47,37%), високий рівень — у 5 студентів (26,32%). Після проведення корекційно-розвивальної

програми відбулися помітні зміни в цих показниках. Кількість студентів з дуже низьким рівнем емпатії зменшилася до 0 (0,0%), що свідчить про повне усунення найнижчого рівня емпатії серед учасників. Число студентів із заниженим рівнем також знизилося до 2 осіб (10,53%). Кількість студентів із середнім рівнем емпатії дещо зменшилася до 8 осіб (42,11%), що можна пояснити переходом частини студентів до категорії з високим рівнем емпатії. Значне збільшення спостерігалось у категорії високого рівня емпатії — кількість студентів зросла до 9 осіб (47,37%), що майже вдвічі перевищує початковий показник.

Таблиця 2.1.2.

Розподіл рівнів емпатійних здібностей у експериментальній та контрольній групах до та після корекційно-розвивальної програми в експериментальній групі

Група	Рівень емпатійних здібностей	До втручання	Після втручання
Експериментальна	Дуже низький рівень	1 (5,26%)	0 (0,0%)
	Занижений рівень	4 (21,05%)	2 (10,53%)
	Середній рівень	9 (47,37%)	8 (42,11%)
	Високий рівень	5 (26,32%)	9 (47,37%)
Контрольна	Дуже низький рівень	1 (5,26%)	1 (5,26%)
	Занижений рівень	4 (21,05%)	4 (21,05%)
	Середній рівень	9 (47,37%)	9 (47,37%)
	Високий рівень	5 (26,32%)	5 (26,32%)

У контрольній групі, де програма не впроваджувалася, показники залишилися практично незмінними. До інтервенції дуже низький рівень емпатії був у 1 студента (5,26%), занижений рівень — у 4 студентів (21,05%), середній рівень — у 9 студентів (47,37%), високий рівень — у 5 студентів (26,32%). Після періоду, протягом якого в експериментальній групі здійснювалася програма, ці показники в контрольній групі залишилися без змін. Це вказує на відсутність природних змін у рівнях емпатії без цілеспрямованого втручання.

Аналіз отриманих даних свідчить про позитивний вплив корекційно-розвивальної програми на емпатійні здібності студентів експериментальної групи. Зменшення кількості студентів з дуже низьким та заниженим рівнями емпатії, а також збільшення числа студентів з високим рівнем, підтверджує ефективність програми. Відсутність змін у контрольній групі підкреслює, що саме впровадження програми сприяло покращенню емпатійних здібностей у експериментальній групі, а не інші зовнішні фактори чи природна динаміка розвитку.

Ці результати мають важливе значення для професійної підготовки майбутніх психологів, оскільки емпатія є ключовою компетенцією в їхній майбутній діяльності. Впровадження подібних корекційно-розвивальних програм може суттєво підвищити якість підготовки фахівців, сприяючи розвитку необхідних навичок для ефективної роботи з клієнтами.

У підсумку можна зазначити, що корекційно-розвивальна програма виявилася ефективним засобом підвищення рівня емпатійних здібностей у студентів експериментальної групи. Значні позитивні зміни в розподілі рівнів емпатії після впровадження програми свідчать про її успішність. Відсутність змін у контрольній групі додатково підтверджує, що саме програма стала вирішальним чинником у покращенні емпатійних здібностей студентів. Тому рекомендується розглянути можливість інтеграції таких програм у освітній процес підготовки психологів, щоб забезпечити високий рівень професійної компетентності майбутніх фахівців.

Після впровадження корекційно-розвивальної програми, спрямованої на розвиток емоційного інтелекту студентів майбутніх психологів, було проведено повторне дослідження за методикою В. Зарицької (рис. 3.2.1.). Метою цього дослідження було оцінити зміни в рівнях розвитку різних компонентів емоційного інтелекту у студентів експериментальної групи після участі в програмі.

У категорії «розуміння власних емоцій» до впровадження програми високий рівень розвитку цієї здібності мали 20 % студентів, достатній рівень –

35 %, середній рівень – 25 %, низький рівень – 20 %. Після проведення програми спостерігалися позитивні зміни: високий рівень зріс до 30 %, достатній рівень - до 40 %, середній рівень знизився до 20 %, а низький рівень зменшився до 10 %. Ці результати свідчать про покращення здатності студентів розуміти власні емоції, що є важливим компонентом емоційного інтелекту.

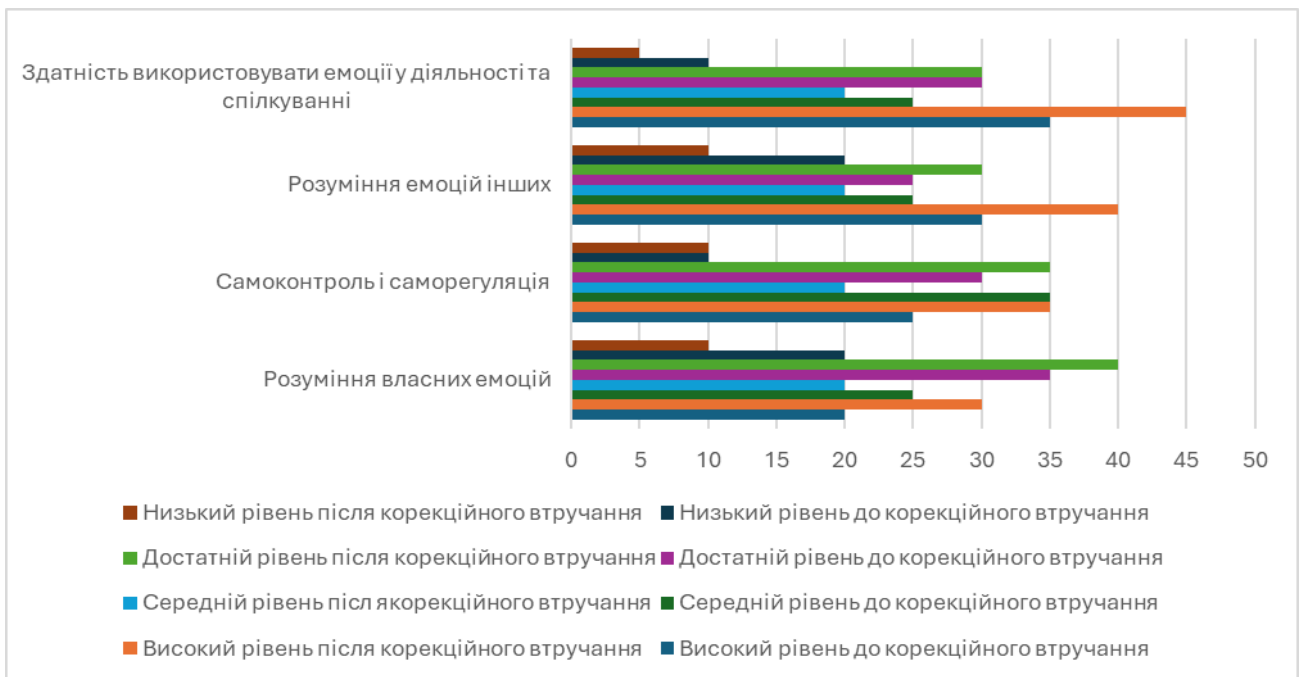

Рис. 3.2.1. Порівняльні результати діагностики за методикою дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту В. Зарицької до та після корекційної роботи в експериментальній групі

У категорії «самоконтроль і саморегуляція емоцій» до інтервенції високий рівень мали 25 % студентів, достатній рівень – 30 %, середній рівень – 35 %, низький рівень – 10 %. Після участі в програмі високий рівень зріс до 35 %, достатній рівень залишився на рівні 35 %, середній рівень знизився до 20 %, а низький рівень залишився незмінним на рівні 10 %. Збільшення відсотка студентів з високим рівнем самоконтролю та саморегуляції емоцій вказує на ефективність програми у розвитку цих навичок. У категорії «розуміння емоцій інших» до впровадження програми високий рівень мали 30 % студентів,

достатній рівень – 25 %, середній рівень – 25 %, низький рівень – 20 %. Після програми високий рівень зріс до 40 %, достатній рівень - до 30 %, середній рівень знизився до 20 %, а низький рівень зменшився до 10 %. Це свідчить про покращення здатності студентів розуміти емоції інших людей, що є критично важливим для майбутніх психологів.

У категорії «здатність використовувати емоції у діяльності та спілкуванні» до програми високий рівень мали 35 % студентів, достатній рівень – 30 %, середній рівень – 25 %, низький рівень – 10 %. Після програми високий рівень зріс до 45 %, достатній рівень залишився на рівні 30 %, середній рівень знизився до 20 %, а низький рівень зменшився до 5 %. Зростання відсотка студентів з високим рівнем здатності використовувати емоції у діяльності та спілкуванні вказує на успішність програми у цьому аспекті.

Загальний аналіз даних показує, що після впровадження корекційно-розвивальної програми спостерігається позитивна динаміка в усіх категоріях емоційного інтелекту. Кількість студентів з високим рівнем розвитку відповідних здібностей збільшилася у всіх категоріях, тоді як кількість студентів з середнім та низьким рівнями зменшилася. Це свідчить про ефективність програми у розвитку емоційного інтелекту студентів. Покращення показників особливо важливе з огляду на професійну підготовку майбутніх психологів, для яких високий рівень емоційного інтелекту є необхідною компетенцією. Здатність розуміти власні емоції, контролювати їх, розуміти емоції інших та використовувати їх у діяльності та спілкуванні сприяє більш ефективній професійній взаємодії та підвищує якість психологічної допомоги.

Аналіз результатів методики комунікативних та організаційних здібностей студентів майбутніх психологів (КОЗ-1) показав, що зміни у цих компонентах були присутні після тренінгової роботи (рис. 3.2.2.).

Порівняння даних до та після інтервенції демонструє, що відсоток студентів з низьким та нижче середнього рівнями комунікативних здібностей зменшився сумарно з 50 % до 30 %. Одночасно, частка студентів із середнім та

високим рівнями зросла з 45 % до 60 %, а з дуже високим рівнем — з 5 % до 10 %. Це свідчить про те, що програма сприяла підвищенню рівня комунікативних навичок у студентів, переміщуючи їх з нижчих рівнів до середнього та високого.

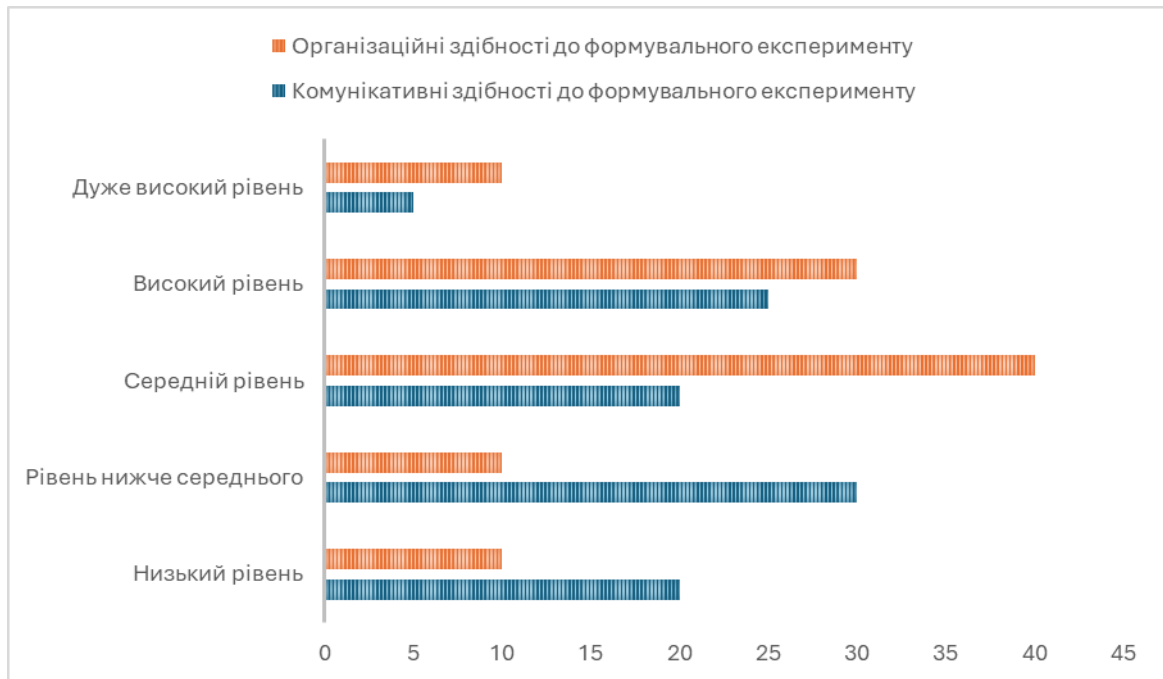

Рис. 2.2.2. Порівняльна характеристика комунікативних та організаційних здібностей студентів майбутніх психологів за методикою КОЗ-1 до та після впровадження корекційно-розвивальної програми

Аналогічний аналіз проведено щодо організаційних здібностей студентів. Порівняльний аналіз показує, що відсоток студентів з низьким та нижче середнього рівнями організаційних здібностей зменшився сумарно з 20 % до 10 %. Водночас, частка студентів з високим та дуже високим рівнями зросла з 40 % до 60 %. Зменшення кількості студентів із середнім рівнем можна інтерпретувати як результат переходу частини студентів до категорій з високим та дуже високим рівнями організаційних здібностей.

Отримані дані свідчать про ефективність корекційно-розвивальної програми в підвищенні як комунікативних, так і організаційних здібностей студентів майбутніх психологів. Зменшення частки студентів з низькими рівнями та збільшення кількості студентів з високими рівнями в обох

категоріях вказує на позитивний вплив програми. Покращення комунікативних здібностей є особливо важливим для майбутніх психологів, оскільки ефективна взаємодія з клієнтами вимагає високого рівня комунікативної компетентності. Розвиток організаційних здібностей також має значення, оскільки психолог повинен вміти планувати свою діяльність, організовувати час та ресурси, а також керувати процесом психологічної допомоги.

Аналіз даних за методикою КОЗ-1 показав, що корекційно-розвивальна програма сприяла значному покращенню комунікативних та організаційних здібностей студентів майбутніх психологів. Зменшення кількості студентів з низькими рівнями та збільшення частки студентів з високими рівнями цих здібностей свідчить про ефективність програми та її позитивний вплив на професійну підготовку студентів.

Отже, результати корекційно-розвивальної роботи показали покращення у аспекті активізації психологічних детермінант розвитку емпатії у студентів майбутніх психологів.

Висновки до розділу 3.

У третьому розділі було представлено та проаналізовано корекційно-розвивальну програму, розроблену для підвищення рівня емпатійності у студентів майбутніх психологів. Програма базувалася на сучасних психологічних методиках і мала на меті сформувати у студентів здатність глибоко розуміти власні емоційні стани та емоції інших людей, що є ключовою професійною компетенцією для психологів.

Структура програми включала комплексний підхід, що дозволив інтегрувати теоретичні знання з практичними навичками, забезпечуючи активну участь студентів у навчальному процесі. Особлива увага приділялася індивідуальним особливостям та рівню підготовки студентів, що підвищувало ефективність навчання та мотивацію учасників. Тренінгові заняття були

організовані у формі інтерактивних сесій, де поєднувалися теоретичні блоки з практичними вправами, рольовими іграми та груповими обговореннями. Це сприяло глибшому розумінню матеріалу, розвитку професійних компетенцій та особистісному зростанню студентів. Використання методів активного слухання, емпатійного реагування, рольового моделювання та технік саморефлексії дозволило студентам практично застосувати отримані знання.

Аналіз результатів після впровадження програми показав її ефективність. За методикою В. Бойка спостерігалось значне підвищення рівня емпатійних здібностей у експериментальній групі, тоді як у контрольній групі суттєвих змін не відбулося. Також позитивні зміни були виявлені за методикою В. Зарицької щодо розвитку емоційного інтелекту, зокрема у здатності розуміти та контролювати власні емоції, розуміти емоції інших та використовувати їх у діяльності та спілкуванні. Крім того, за методикою КОЗ-1 було відзначено покращення комунікативних та організаційних здібностей студентів. Зменшення кількості студентів з низькими рівнями цих здібностей та збільшення числа студентів з високими рівнями свідчить про позитивний вплив програми на формування ключових професійних компетенцій.

Таким чином, корекційно-розвивальна програма продемонструвала свою ефективність у підвищенні рівня емпатійності, емоційного інтелекту, комунікативних та організаційних навичок у студентів майбутніх психологів.

ВИСНОВКИ

1. Коректування патернів поведінки особистості в ситуації системних змін вимагає комплексного аналізу механізмів соціальної перцепції і зокрема психологічних детермінант розвитку емпатійності.
2. Проблеми емпатії та емпатійності посідають одне із найважливіших місць в процесі професійного самовизначення людини соціономічних спеціальностей, важливим посереднім чинником у розвитку професійної компетентності всіх підтримувальних професій, зокрема і психологів.
3. Однією з провідних особливостей ціннісно-сислової сфери особистості психолога має бути емпатія. Якщо при проведенні психодіагностики, профілактичної та просвітницької роботи достатньо розуміння партнера по спілкуванню, то для консультативної та корекційно-розвивальної роботи необхідне співчуття, співпереживання і конкретна психологічна допомога.
4. Стан розвитку емпатії людини детермінується її спрямованістю на емпатійні відносини, високий рівень яких передбачає сенситивність до внутрішнього світу іншої людини, сформованість альтруїстичних якостей особистості та її готовність до відповідної поведінки.
5. Емпатія як професійна якість має бути усвідомленою позицією психолога, спрямованою на розуміння почуттів і емоцій клієнта і детермінована навичками ефективної інтерперсональної взаємодії під час «клієнт-центрованої» терапії.
6. Центральною ланкою системи підготовки практикуючих психологів має бути особистісна підготовка, яка інтегрує всі інші елементи освітньої системи і передбачає, як конкретизацію уявлень про цей важливий конструкт, так і виявлення, обґрунтування та розвиток емпатійності у майбутніх психологів в процесі допрофесійної підготовки.
7. Однією з психологічних детермінант розвитку емпатійності ми вбачаємо в розвиткові емоційного інтелекту, адже емпатія- це його базовий елемент,

другою - комунікативні якості майбутнього практичного психолога, бо саме у спілкуванні емпатійність зароджується, проявляється та розвивається.

8. Проведене емпіричне дослідження було спрямоване на вивчення детермінант розвитку емпатійних здібностей серед студентів майбутніх психологів, оцінюючи вплив різних психологічних факторів на цей процес.

9. Результати дослідження, базуючись на ряді стандартизованих психодіагностичних методик, дозволили детально оцінити рівень емпатії, емоційного інтелекту, комунікативних та організаційних здібностей студентів. Було виявлено значущі кореляції між емпатійними здібностями та емоційним інтелектом, а також між емпатійними здібностями та комунікативними навичками, що підкреслює важливість цих параметрів у професійній підготовці психологів.

10. За результатами діагностичного дослідження нами було розроблено і апробовано корекційно-розвивальну програму для підвищення емпатійності у студентів майбутніх психологів. Програма базувалася на сучасних психологічних методиках і мала за мету сформувати здатність студентів глибоко розуміти власні та чужі емоційні стани.

11. Структура програми передбачала комплексний підхід, що інтегрував теоретичні знання з практичними навичками та забезпечував активну участь студентів. Особлива увага приділялася індивідуальним особливостям та рівню підготовки, підвищуючи ефективність навчання і мотивацію. Тренінгові заняття проходили у формі інтерактивних сесій, поєднуючи теорію з практичними вправами, рольовими іграми та груповими обговореннями. Це сприяло глибшому розумінню матеріалу, розвитку професійних компетенцій та особистісному зростанню. Використання методів активного слухання, емпатійного реагування, рольового моделювання та технік саморефлексії дозволило студентам практично застосувати отримані знання.

12. Аналіз результатів показав ефективність впровадження програми в експериментальній групі. За методикою В. Бойка прослідковується значне

підвищення рівня емпатійних здібностей, тоді як у контрольній групі суттєвих змін не спостерігалось. Позитивні зміни були також виявлені за методикою В. Зарицької щодо розвитку емоційного інтелекту: покращилося розуміння та контроль власних емоцій, розуміння емоцій інших та їх використання у діяльності та спілкуванні. За методикою КОЗ-1 відзначено покращення комунікативних та організаційних здібностей: зменшилася кількість студентів з низькими рівнями цих здібностей і зросла кількість студентів з високими рівнями. Це свідчить про позитивний вплив програми на формування ключових професійних компетенцій.

13. Отже, корекційно-розвивальна програма продемонструвала свою ефективність у підвищенні емпатійності, емоційного інтелекту, комунікативних та організаційних навичок у студентів майбутніх психологів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамчук О., Вічалковська Н. Емпатійність як чинник професійного визначення. Соціальна адаптація особистості в сучасному суспільстві, ортобіоз та паліативна допомога із циклу: Психологічні складові сталого розвитку суспільства: пошук психологічного обґрунтування на виклики сучасності: матеріали VIII науково-практичної конф. (10-12 грудня 2021р.) / за заг. ред.. Я. О. Гошовського, Ж. П. Вірної, Д. Т. Гошовської, Н. К. Вічалковської, О. Є. Іванашко. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2021. С. 8-11.
2. Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта. Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. Рівне: Ліста-М, 2003. 127 с.
3. Балашов Е. М. Психологічні особливості соціальної емпатії студентів як засобу самореалізації. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Психологія : науковий журнал. Острог: Вид-во НаУОА. 2014. Вип. 28. С. 28-39.
4. Баранова Н. О. Емпатія як психологічна складова професійного самовизначення. Актуальні проблеми практичної психології: збірник наук. праць Всеукраїнської науково-практичної інтернет конф. (19 травня 2023 р.). Одеса. С. 24-28.
5. Басов А. Г. Поняття емпатії в вітчизняній та зарубіжній психології. Одеса: Молодий вчений, 2012. 256 с.
6. Бех І. Ціннісна сфера сучасної людини в контексті пріоритетів виховного процесу. Шлях освіти: науково-методичний журнал, 2010. № 4(58). С. 8-12.
7. Бойко В. В. Енергія емоцій в спілкуванні. Київ: Піраміда, 2014. 230 с.
8. Бондаренко І. В. Формування емпатії у фахівців в умовах вищої професійної освіти. Соціально-економічні та технічні системи: дослідження, проектування, оптимізація, 2007. № 5. С. 26-29.

9. Вавринів О. С. Становлення поняття емпатії в психології. Теорія і практика сучасної психології, 2019. Т. 1. № 2. С. 28-31.
10. Виговська Л. Емпатія як специфічна форма відображення об'єктивної дійсності. Духовність як основа консолідації суспільства: Міжвід. Наук. збірник. Київ: НДІ «Проблеми людини». 1999. Т. 16. С. 76-81.
11. Войтенко О. В. Розвиток емпатійності у здобувачів вищої освіти за допомогою методу соціально-психологічного тренінгу. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ: КНЕУ. 2018. С. 147-154.
12. Емпатійний розвиток дитини / Упоряд.: С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. Київ: Мікрос-СВС. 2003. 182 с.
13. Дерев'янку С. П. Емоційний інтелект як професійно важлива якість сучасного психолога. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції для освітян «Березневий науковий дискурс 2023» на тему: «Детермінанти посилення ролі освіти у повоєнному відновленні України». Науково-освітній інноваційний центр суспільних трансформацій. Чернігів. 2023. С. 214-216.
14. Дерев'янку С. П. Характеристики емпатії студентів-психологів. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. 2015. Вип. 126. С. 70-74.
15. Деркач І. Ю. Емпатія та її роль в процесі міжособистісної взаємодії. Київ: Педагогіка і психологія. 2017. 172 с.
16. Дмитрієва С. М., Мачушник О. Л. Вивчення рівня емпатійності майбутніх психологів. Вісник. Київ: Вид-во КІБіТ. 2019. № 1(39). С. 13-17.
17. Дружиніна І. А. Емпатія в системі професійно важливих якостей майбутніх психологів. Психологія: Реальність і перспективи. 2015. № 4. С. 78-81.
18. Дьоміна Г. А. Психологічні особливості емпатії студентів – майбутніх соціально-психологічних працівників. Актуальні проблеми

психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ. 2013. Т. 7. Вип. 32. С. 73-79.

19. Журавльова Л. П. Емпатійні ставлення та їх класифікація. Соціальна психологія. 2008. № 5(31). С. 39-46.

20. Журавльова Л. П. Методологічні засади дослідження емпатії людини. Вісник Прикарпатського університету. Філософські та психологічні науки. 2008. С. 152-155.

21. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2007. 328 с.

22. Журавльова Л. П., Коломієць Т. В. Емпатійна детермінація когнітивних стимулів міжособистісної взаємодії у юнацькому віці. Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ. 2013. Т. XV. Ч. 1. С. 104-112.

23. Заміщак М. І. Психологічні особливості формування емпатії в майбутніх педагогів. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. 2023. № 1. С. 62-66.

24. Зарицька В. В. Методика дослідження емоційного інтелекту особистості. Теорія і практика сучасної психології. 2019. № 3. Т. 2. С. 37-41.

25. Зелінська Я. Ц., Сурмава С. Н. Психологічні особливості соціальної перцепції у студентському віці. Соціальна психологія. Юридична психологія. 2022. Вип. 37. С. 165-169.

26. Зимянський А. Роль емпатії у розвитку моральної самосвідомості підлітків. Освіта регіону. 2011. № 2. С. 197-200.

27. Кейтлін У. Ф. Майбутнє почуттів. Розвиток емпатії в світі, одержимому технологіями. Рідна мова. 2020. 176 с.

28. Козяревич Л. В. Емпатія як один з факторів успішного перебігу комунікації. Наука і сучасність. Київ. 2003. Т. 36. С. 75-83.

29. Концепція розвитку освіти України на період 2015-2025 років.
[URL:https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennja-koncepciyi-rozvitku-pedagogichnoyi-osviti](https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennja-koncepciyi-rozvitku-pedagogichnoyi-osviti)

30. Кривоносенко Н. О. Психологічні особливості прояву емпатії у студентів гуманітарних та технічних спеціальностей. Дипломна робота освітнього ступеня «бакалавр». Київ. Національний авіаційний університет. 2021. 82 с.

31. Кравчук С. Л. Особливості зв'язку емпатії зі схильністю до прощення. Соціальна психологія. Юридична психологія. 2020. Т. 1. Вип. 18. С. 117-121.

32. Кузьмин С., Петровська І. Природа та процесуальність емпатії. Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки. 2018. Вип. 2. С. 64-72.

33. Кротенко В. І. Проблема емпатії у психологічній літературі. Психологія: Збірник наукових праць. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова 2001. Вип. 12. С. 89-96.

34. Кузнецова І. В. Етапи формування емпатійної культури студентів. Педагогіка та психологія: Збірник наукових праць. Харків: ХДПУ. 2002. Вип. 21. С. 125-129.

35. Лящ О. П. Генеза емоційного інтелекту в юнацькому віці: дис. ...доктора наук з психології: 19.00.07. Київ. 2021. 458 с.

36. Мазоха І., Воробйова А. Поняття емпатійності як психологічного явища. Матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Науковий пошук студентів XXI ст.: сучасні проблеми та тенденції розвитку гуманітарних і соціально-економічних наук. Ізмаїл.: Ізмаїльський державний гуманітарний університет. 2021. С. 167-170.

37. Мазоха І. Аналіз проблеми емоційного інтелекту як особистісного ресурсу. Сучасна психологія: проблеми та перспективи. 2020. Вип. 5. С. 100-104.

38. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості: монографія. Київ: Вид-во ТОВ «КММ». 2006. 240 с.
39. Марчук С. В. Теоретичний аналіз поняття емоційного інтелекту у психологів. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. 2021. Вип. 3. С. 20-23.
40. Матласевич О. В., Колодяжна І. О. Роль само турботи в розвитку емпатії майбутніх психологів. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Психологія: науковий журнал. Острог: Вид-во НаУОА. 2022. Вип. 15. С. 45-51.
41. Мащенок А. О. Взаємозв'язок емпатії та психологічного благополуччя у майбутніх психологів. *Young Scientist*. 2016. Вип. 4. С. 459-461.
42. Мітіна С. В. Особливості розвитку емпатії студентів-майбутніх психологів. Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: Психологія. 2024. Т. 35(74). № 3. С. 52-57.
43. Орщенко О. А. Диференційно-психологічний аналіз емпатії: автореф. ...канд. псих. наук: 19.00.07. Одеса. 2004. 21 с.
44. Орщенко О. А., Довгошея Ю. С. Індивідуально-психологічні особливості емпатії майбутніх психологів. Проблеми сучасної психології особистості. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів. Одеса: ВМВ. 2018. С. 237-241.
45. Орлофф Дж. Вживання для емпата: життєві стратегії для чутливих людей. Харків. 2022. 288 с.
46. Панок В. Основи практичної психології. Київ: Либідь. 2003. 270 с.
47. Пирог Г., Шикирава Н. Особливості емпатії на різних етапах професійного становлення практичних психологів системи освіти. Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія: Психологічні науки. 2020. Вип. 10(55). С. 87-99.

48. Пов'якель Р. І. Професіогенез мислення психолога-практика в системі вищої школи: монографія. Вид. 2-ге, випр. і доп. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2008. 298 с.
49. Пребуш Н. З. Емпатія як психологічна особливість особистості. Сучасні аспекти та перспективні напрямки розвитку науки. Житомир. 2023. С. 197-199.
50. Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник [Текст] / [уклад.: М. В. Лемак, В. Ю.Петрище]. Вид. 2-ге, виправл. Ужгород: Вид-во Олександри Гаркуші, 2012. 616 с.
51. Психодіагностика: курс лекцій з дисципліни для студентів заочної форми навчання спеціальності 053 «Психологія» / уклад. І.О.Корнієнко, О. Ю. Воронова. Мукачево: МДУ, 2019. 41 с.
52. Психодіагностика. Психологічний практикум [Текст]: навчальний посібник / Баклицька О. П., Баклицький І. О., Сірко Р. І., Слободяник В. І. Львів: СПОЛОМ, 2015. 464 с.
53. Сакалюк О. П. Емпатія як соціально-психологічний феномен. Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія: Психологічні науки. 2013. № 110. С. 147-153.
54. Сердюк н. м. Емпатія як компонент конкурентоздатності майбутніх психологів. Науковий вісник Південно-українського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. 2016. Вип. 5. С. 95-99.
55. Сухенко Я. В. Тренінг емпатії як спосіб саморегуляції практичного психолога. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. 2011. Вип. 48. № 985. С.155-159.
56. Ткаченко О. А. Особливості розуміння психологічної ситуації клієнта студентами-психологами. Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред.. С. Д. Максименка. Київ. Т. VI. Вип. 6. С. 367-376.
57. Туркова Д. М. Емпатія як спосіб буття професійного психолога. Практична психологія та соціальна робота. 2010. № 8. С. 69-76.

58. Удовенко М. В. Методи діагностики емпатії. Практична психологія та соціальна робота. 2002. Вип. 7. С. 55-58.
59. Хілько С. Емпатія як чинник формування толерантності до невизначеності в майбутніх психологів. Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки. 2021. Вип. 11. С. 214-224.
60. Цільмак О. Класифікація професійно важливих якостей психолога-консультанта. Юридична психологія. 2020. Т. 27. № 2. С. 17-23.
61. Чала Ю. М., Шахрайчук А. М. Психодіагностика: навчальний посібник /Ю. М. Чала, А. М. Шахрайчук. Харків: НТУ «ХПІ», 2018. 246 с.
62. Чаплак Я. В. Проблема емпатії в психології та її важливість у професійному становленні психолога. Psychological Journal. 2018. № 5(15). С. 24-39.
63. Чичинська О. В. Особливості розвитку емпатії у студентів медичного коледжу. Актуальні проблеми психології в закладах освіти: Збірник наукових праць. Київ: ТОВ НВП «Інтерсервіс». 2020. Вип. 10. С. 132-141.
64. Чуйко О. В. Особистісне становлення суб'єктів професійної діяльності у соціономічних професіях: Монографія. Київ: АДЕФ- Україна. 2018. 280 с.
65. Чуйко О. В., Чаплак Я. В., Колтунович Т. А. Особливості прояву емпатії та рефлексії майбутніх психологів. Психологічний журнал. 2022. № 8(1(57)). С. 131-148.
66. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор. 2007. 640 с.
67. Шикирава Н. М. Емпатія як інтегральна особистісно-професійна якість практичного психолога. Соціально-психологічні проблеми суспільства: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. м. Київ, 16-17 квітня 2021 р. Київ: Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського. 2021. С. 119-123.
68. Штих І. Г. Здатність до емпатії як компонент професійних здібностей психолога. Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія: Педагогіка та психологія. 2015. Вип. 2(2). С. 177-180.

69. Юдіна О. М. Психологічні особливості формування емпатійності майбутніх лікарів: автореф. ... дис. ... канд. псих наук: 19.00.01. Київ. 2004.20 с.
70. Abramson A. Cultivating empathy. American Psychological Association 2021. Vol. 52. No.8. URL: [https:// www.apa.org /monitor/2021/11/feature-cultivating-empathy](https://www.apa.org/monitor/2021/11/feature-cultivating-empathy)
71. Cameron C. D., Hutcherson C. A., Ferguson A. M., Scheffer J. A., Hadjiandreou E., & Inzlicht M. Empathy is hard work: People choose to avoid empathy because of its cognitive costs. Journal of Experimental Psychology: General. 2019. 148(6). P. 962–976. URL: <https://doi.org/10.1037/xge0000595>.
72. Hoffman M.- L. Empathe and Moral Development: Implications for Caring and Justice/ New York: New York University Press. 2002. 342 p.
73. Mayer, J.D., and Salovey, P. The Intelligence of emotional intelligence. Intelligence. 1993. V. 17. № 4. P. 433–442.
74. Rogers C. R. Empatic: an unappreciated way of being. The Counseling Psychologist. 1975. V. 5. № 2. P. 2-10.